FOR PRIVATE CIRCULATION ONLY.

॥ श्रीः ॥

चतुर्दण्डिप्रकाशिका ।

प्रकाशक

भालचन्द्र सीताराम सुकथनकर, एम्.ए., एल्.एल्.बी.

शके १८४० सन १९१८

॥ श्रीः ॥

श्रीवेंकटेश्वरदीक्षितविरचिता

चतुर्दण्डिप्रकाशिका।

एतत्पुस्तकम्
पुण्यपत्तनस्थपंडितदत्तात्रेयकेशवजोशीत्यभिधेन
यथामति संशोधितम्।

तच्च

भालचन्द्रशर्मणा

आर्यभूषणाख्यमुद्रालये मुद्राक्षरैरंकयित्वा
प्राकाश्यं नीतम्।

शकः १८४० सन् १९१८

Printed at the Arya-Bhushan Press, Poona City,
by Anant Vinayak Patvardhan,

AND

Published by Bhalchandra Sitaram Sukthankar, M. A., LL. B.,
at 2 Malabar Hill, Bombay.

प्रस्तावना.

चतुर्दंडीप्रकाशिका हा ग्रंथ दक्षिणसंगीत पद्धतीच्या आधार-ग्रंथांत एक मोठा महत्त्वाचा समजतात. व्यंकटमखी पंडिताविषयीं दक्षिणेकडे अजूनही मोठा मान आहे, आणि आमच्या मतें तो योग्यही आहे. या पंडिताच्या लिहिण्यांत एक गुण फारच प्रशंसनीय असे व तो असा कीं, आपलें प्रामाणिक मत स्पष्ट भाषेनें व धैर्यानें वाचकांपुढें मांडण्यास तो कधीं डगमगत नसे. या पंडिताच्या मतानुयायांत इटय्या-पुर संस्थानचे प्रसिद्ध संगीत विद्वान् कै. सुब्रह्मदीक्षित असत, ते नुकतेच वारले. चतुर्दंडीप्रकाशिकेची अपूर्ण प्रत प्रकाशकांस त्यांच्याचकडून मिळाली. ती त्यांनीं दिल्याबद्दल त्यांचे प्रकाशक फार फार आभारी आहेत. या ग्रंथाची समग्र प्रत दीक्षितांच्या कुटुंबापाशीं आहे, ती मिळवून कोणीं छापल्यास संगीतविद्यार्थ्यांस मोठाच लाभ होण्याचा संभव आहे.

चतुर्दंडीग्रंथांत कांहीं महत्त्वाच्या बाबतींकडे वाचकांचें लक्ष गेलेलें बरें. ग्रंथकाराच्या वेळीं प्रचारांत एकच षड्जग्राम असे. रागवर्णनें नेहमीं बारास्वरांच्या साहाय्यानेंच केलीं जात असत. मार्गसंगीत नष्ट झालें होतें, असें त्यानें स्पष्ट ग्रंथांत म्हटलें आहे. पूर्वींच्या ग्रंथकारांनीं मेल व तज्जन्य राग सांगण्याची प्रणाली स्वीकारली होती हें खरें, परंतु १२ स्वरांतून शक्यमेल ७२ उत्पन्न करून मग प्रचारोपयोगी अवश्य तितके मेल स्वीकारून त्यांत रागांची वांटणी, त्यांनीं केली नव्हती. तें महत्त्वाचें काम व्यंकटमखी पंडितानें उत्तम केलें, व बारा मुख्य स्वर मानणाऱ्या देशांतल्या साऱ्या संगीतपद्धतींना एक मजबूत पाया घालून दिला. दक्षिणेकडे असेच ७२ थाट निराळ्या नांवांनीं सांगणारे एक दोन आणखी ग्रंथ (उ. रागलक्षण वगैरे) आहेत, परंतु ते चतुर्दंडीनंतरचे असावेत असें अनुमान आहे. मेलप्रस्तार करतांना रारीरु, गागीगु वगैरे कृत्रिम संज्ञा मानून शक्यमेलसंख्या सिद्ध करण्यांत ग्रंथ-

कारानें अपूर्व चातुर्य दाखविलें आहे, यांत संशय नाहीं. २२ श्रुतिस्थानें कायम करण्याची त्याच्या वेळची तऱ्हा त्यानें स्पष्ट सांगितली आहे. तसेंच अंतर व काकली स्वरस्थानें स्पष्ट सांगितलीं आहेत. व वादिविवादिस्वरनिरूपण मोठ्या खुबीनें केलें आहे. शार्ङ्गदेव पंडिताचा शुद्धस्वरमेल चतुर्दंडींत वर्णिलेल्या शुद्धमेलासारखाच असावा, असें व्यंकटमखीचें मत होतें, असें दिसतें. त्या मुद्यावर व्यंकटमखीनें अधिक पुरावा दिला असता, तर फारच संतोषकारक झालें असतें, परंतु तो त्यानें न दिला, म्हणून त्याच्या स्वतःच्या ग्रंथाची किंमत मुळींच कमी होत नाहीं, हें सांगण्याची जरूर नाहा, संगीतसारामृतकार तुळाजीराव भोंसले, हे चतुर्दंडीमतानुयायीच होते. त्यांचा तो ग्रंथ आतां छापून प्रसिद्ध झाला आहेच.

हा चतुर्दंडी ग्रंथ आपल्या उत्तरसंगीतपद्धतीलाही कांहींसा उपयोगी होईल, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आपले येथेंही मुख्य १२ स्वरांच्या साहाय्यानें पद्धति लिहिण्याचा व्यवहार जुनाच आहे. तेव्हा व्यंकटमखीनें सांगितलेलीं शास्त्रतत्त्वें इकडेही लागण्याजोगीं आहेत. दाक्षिणेकडील थाटनामें व रागनामें निराळीं असोत, परंतु पद्धतीचीं मूलतत्त्वें सर्वत्र एकच आहेत, हें सहज कळेल. पण तितकें कशाला ? लक्ष्यसंगीतकारानें व्यंकटमखीचीं तीं अबाधित तत्त्वें स्वीकारून आपलें उत्तरेचें हिंदुस्थानी संगीत उत्तम रीतीनें व्यवस्थित करून दाखविलें नाहीं काय ? लक्ष्यसंगीत हा आपला एक मोठा आधारग्रंथच आतां समजतात.

चतुर्दण्डिप्रकाशिका हा ग्रंथ प्रत्येक संगीताभिलाषी सुशिक्षित विद्यार्थ्यानें आपल्या संग्रहीं असूं द्यावा व त्याचा यथामति अभ्यास करावा असें आमचें मत आहे.

पुणें,
ता० १२।८।१८. } **पंडित दत्तात्रेय केशव जोशी.**

पंडितव्यंकटमखी यांचें त्रोटक चरित्र.

(एका तेलगु ग्रंथाच्या आधारें.)

व्यंकटमखी हे गोविंद दीक्षितांचे द्वितीय पुत्र असून यांचें व्यंकटेश्वर दीक्षित असें नांव होतें. तेच हे व्यंकटमखी होत. हे यज्ञनारायण दीक्षितांचे ज्येष्ठ शिष्य होते, त्यांनीं मीमांसाशास्त्रावर **टुप्टीकावार्ताभरण** हा ग्रंथ लिहिला.

उत्तरेकडील देशांतून जे वाग्गेयकार आले, त्यांत श्रेष्ठ असे जे *तानप्पाचार्य त्यांच्याजवळ, आपल्या वडिलांच्या अनुमतीनें, व्यंकटमखी यांनीं संगीतशास्त्राचा मोठ्या कळकळीनें अभ्यास केला. आणि आपले गुरुजी जे तानप्पाचार्य त्यांजवर पहिल्यानें **आरंभीं** रागांत '**गंधर्व जनताखर्व दुर्वारगर्व जनुरे**' हें गीत रचिलें. हें गीत अपूर्व असून तें त्यांनीं आपल्या चुलत्याच्या गुरुजीपाशीं गाऊन दाखविलें. हें गीत प्रस्तुतही सर्वत्र प्रचारांत आहे.

अप्पय दीक्षितांच्या भावाचे पौत्र नीलकंठ दीक्षित हे, व्यंकटेश्वर दीक्षित—व्यंकटमखी—यांचे एक शिष्य होते, असें त्यांनींच आपल्या **गंगावतरण** काव्यांत म्हटलें आहे. या नीलकंठ दीक्षितांनीं आपला '**नीलकंठ-विजय**' हा ग्रंथ शकें १५६० (इ० स० १६३८) मध्यें लिहिला.

रघुनाथ भूपाल यांच्या मागें त्यांचा पुत्र विजयराघव कुमार हा सकलविद्यापारंगत होऊन गादीवर बसला. त्याकाळीं त्याच्या आज्ञेनें **वीणा, श्रुति, स्वर, मेळ, राग, अलाप, ठाय, गीत, प्रबंध** वगैरे प्रकरणांनीं युक्त असा '**चतुर्दण्डिप्रकाशिका**' नांवाचा संगीतग्रंथ व्यंकटमखी यांनीं रचिला, त्यांनीं **रागांग, उपांग भाषांग**

---

* हे तानप्पाचार्य होनैय्या यांचे पुत्र होते. याचें वर्णन **व्यंकटमंत्रीशीर्षमु** या गीतांतील एका तिसऱ्या खंडांत केलेलें आहे. तानप्पाचार्यांची गुरुपरंपरा शार्ङ्गदेवापर्यंत जाते असें दक्षिणेकडे अजूनही समजतात.

या रागांत लक्षणगीतें रचिलीं. इ० स० १६६० मध्यें विजयराघव भूपाल व व्यंकटमखी हे समकालीन होते.

जयदेव कवीनें जशा श्रीकृष्णस्तुतिपर अष्टपद्या रचिल्या त्याप्रमाणेंच व्यंकटमखी यांनींही, **श्रीत्यागराज** यांवर २४ अष्टपद्या केल्या आहेत.

एकदां व्यंकटमखी सेतुबंध रामेश्वराचे यात्रेस जात असतां, वाटेंत चोरांनीं त्यांनां फार त्रास दिला, त्यावेळीं त्यांनीं **ललित** रागांत ' **अरे निबिड कंटक दुषप्रदेष** ' हें गीत म्हटलें, त्याबरोबर कोदंडधारी श्रीरामलक्ष्मण येऊन, त्यांनीं चोरांपासून यांचें रक्षण केलें, तेव्हां यांनां फार आनंद झाला. नंतर ते मध्यार्जुनक्षेत्रीं जाऊन, तेथें ' **शंखचक्रांकसत्याचरेरे** ' अशा गीतानें त्यांनीं महालिंगमूर्तीची स्तुति केली.

एकदां राजा उदरव्यथेनें फार व्याकुळ झाला असतां, त्यानें व्यंकटमखी यांची प्रार्थना केली,– व्यंकटमखींस शरण गेला – तेव्हां देशांतील सर्व लोकांस आपआपल्या धर्ममताप्रमाणें वागूं द्यावें असें राजास त्यांनीं सांगतांच त्याची उदारव्यथा नाहींशी झाली.

अशा प्रकारच्या आख्यायिका व्यंकटमखीसंबंधानें प्रचलित आहेत. वरील आख्यायिकांत कांहीं अतिशयोक्तिही असेल, पण अशी प्रशंसा अलौकिक विभूतींचीच होत असते, हें सर्वविश्रुत आहे.

कांहीं कांहीं गीतांत मुद्दुव्यंकटमखी, व्यंकटवैद्यनाथुडु अशीं नांवें दृष्टीस पडतात, ते हेच व्यंकटमखी होत.

॥ श्रीः ॥

चतुर्दण्डिप्रकाशिका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ द्वितीयं श्रुतिप्रकरणम् ।

चतुर्णां पुरुषार्थानां त्यागं यस्मात्करोत्यतः ।
त्यागराजइतिख्यातं सोमास्कन्दमुपास्महे ॥ १ ॥

आद्यप्रकरणे वीणा सप्रपञ्चं निरूपिता ।
तंत्रिकासु निरूप्यन्ते श्रुतयोऽथ विभागशः ॥ २ ॥
श्रुतिर्नाम भवेन्नादविशेषःस्वरकारणम् ।
ननु नास्ति स्वरश्रुत्योर्भेदो नादैकरूपयोः ॥ ३ ॥
विद्यते परिणामित्वपरिणामत्वसंभवः ।
अस्ति भेदस्तयोर्यद्वत् स्वर्णटङ्ककिरीटयोः ॥ ४ ॥
द्वाविंशतिरिति प्रोक्ता श्रुतयो भरतादिभिः ।
ताश्च वीणाप्रसिद्धेषु सुस्पष्टं विभजामहे ॥ ५ ॥
स्वरेषु शुद्धविकृतभेदाख्यद्वादशात्मसु ।
तथा हि शुद्धऋषभे श्रुतयस्तिस्र ईरिताः ॥ ६ ॥
ततोऽपि शुद्धगान्धारे श्रुती द्वे समुपाहृते ।
चतस्रः श्रुतयः शुद्धमध्यमे समुदाहृताः ॥ ७ ॥
स्यात्साधारणगांधारस्तस्याद्यां श्रुतिमाश्रितः ।
तस्यैव समुपादाय द्वितीयकतृतीयके ॥ ८ ॥

श्रुती द्विश्रुतिकः प्रोक्तो गांधारोऽन्तरनामकः ।
दत्त्वा साधारणाख्याय गांधारायादिमां श्रुतिम् ॥ ९ ॥
द्वितीयां च तृतीयां चांतरगांधारसंज्ञिके ।
तत्रैकश्रुतिको जातो मध्यमोऽयं चतुःश्रुतिः ॥ १० ॥
चतस्रः श्रुतयः प्रोक्ताः पञ्चमे गीतवेदिभिः ।
आदायाद्यां द्वितीयाञ्च तृतीयामपि तच्छ्रुतिम् ॥ ११ ॥
वराळीमध्यमः प्रोक्तः श्रुतित्रयसमन्वितः ।
वराळीमध्यमाय त्रिश्रुतीर्दत्वा तु पंचमः ॥ १२ ॥
श्रुत्यैकया युतो जातो भवन्नपि चतुःश्रुतिः ।
तिस्रस्साङ्गीतकैः प्रोक्ताः श्रुतयः शुद्धधैवते ॥ १३ ॥
स्वरे शुद्धनिषादाख्ये द्वे श्रुती समुदाहृते ।
चतस्रः श्रुतयः षड्जे तस्यादायादिमां श्रुतिम् ॥ १४ ॥
कैशिक्याख्यनिषादोऽयं एकश्रुतिरुदाहृतः ।
द्वितीयकतृतीयाख्यतच्छ्रुतिभ्यां समन्वितः ॥ १५ ॥
काकल्याख्यनिषादोऽयं द्विश्रुतिः कथ्यते बुधैः ।
तत्कैशिकनिषादाय श्रुतिमेकां श्रुतिद्वयीम् ॥ १६ ॥
काकल्यैव प्रदायास्ते षड्ज एक श्रुतिः स्वयम् ।
द्वाविंशतिर्विभज्यैवं श्रुतयोर्दर्शिता मया ॥ १७ ॥
ता एताः श्रुतिवीणायां प्रकाशन्ते पृथक्तया ।
श्रुतिवीणाप्रकारस्तु वर्ण्यतामिति चेत्तथा ॥ १८ ॥
मध्यमेलाख्यवीणायां तत्स्वरूपं निरूप्यते ।
विहाय शुद्धमेलाख्यां वीणां किमिति कथ्यते ॥ १९ ॥
मध्यमेलाख्यवीणायां श्रुतिवीणेति तच्छृणु ।
शुद्धमेलाख्यवीणायां श्रुतिवीणानिरूपणम् ॥ २० ॥
मन्द्रस्थानेऽथवा मध्ये तारस्थानेऽथवा भवेत् ।
न तावन्मन्द्रके स्थाने श्रुतिवीणानिरूपणम् ॥ २१ ॥

युज्यते तत्र सकलस्वराणामप्यसंभवात् ।
नव्यानतन्त्र्युपारूढा दृश्यन्ते द्वादशापराः ॥ २२ ॥
शुद्धमेलाख्यवीणायां मन्द्रस्थाने त एव हि ।
मध्यस्थानेऽपि युक्तं न श्रुतिवीणानिरूपणम् ॥ २३ ॥
तारस्थाने त्वेकतन्त्र्यारूढा स्युर्द्वादशस्वराः ।
तथापि पर्वणां तत्र क्षेत्रसंकोचतः पुनः ॥ २४ ॥
नावकाशोऽस्ति तन्मध्ये श्रुतियोजकपर्वणाम् ।
तदेव शुद्धमेलायां श्रुतिवीणाऽतिदुर्घटा ॥ २५ ॥
तथैव रघुनाथेन्द्रवीणायामपि दुर्घटा ।
परन्तु मध्यमेलाख्यवीणायां सुगमा भवेत् ॥ २६ ॥
श्रुतिवीणा ततोऽस्माभिस्तस्यामेव प्रदृश्यते ।
मध्यमेलाख्यवीणायां मध्यस्थानस्थपर्वसु ॥ २७ ॥
द्वादशस्वपि चैतेषु श्रुतिव्यंजकपर्वणाम् ।
विनिवेशक्रमं ब्रूमः श्रुतिभेदैकबोधकम् ॥ २८ ॥
मेरूपकण्ठगं शुद्धर्षभक्षेत्रांतरं त्रिधा ।
विभज्यर्षभपर्वेन्दुदृश्यमानं विनान्तरे ॥ २९ ॥
पर्वद्वयनिवेशे स्युस्तिस्रोऽपि श्रुतयः स्फुटाः ।
शुद्धर्षभे तथा शुद्धगान्धारक्षेत्रकं द्विधा ॥ ३० ॥
विभज्याथ यथावस्थं पर्व गान्धारभासकम् ।
व्यपेक्ष्य मध्ये पर्वैकं यथा परिनिवश्यते ॥ ३१ ॥
गांधारस्य तदानीं स्यात् श्रुतिद्वयमतिस्फुटम् ।
मध्यमस्य स्वरस्योक्ताश्चतस्रः श्रुतयः स्फुटाः ॥ ३२ ॥
तत्र साधारणे स्पष्टा गान्धारे श्रुतिरेकिका ।
अन्तराख्यानगान्धारक्षेत्रं द्वेधा विभज्य तु ॥ ३३ ॥
एकस्य पर्वणो मध्ये तयोर्यदि निवेशनम् ।
जायतेऽन्तरगान्धारे श्रुतिद्वयमतिस्फुटम् ॥ ३४ ॥

मध्यमे श्रुतिरेकेति स्पष्टं श्रुतिचतुष्टयम् ।
चतुःश्रुतिपञ्चमोऽस्य श्रुतित्रयमुपाश्रितः ॥ ३५ ॥
वरालीमध्यमः पूर्वमाख्यातं खलु तद्यथा ।
वरालीमध्यमं त्रेधा विभज्याथ यथा स्थितम् ॥ ३६ ॥
वरालीमध्यमं पर्व व्यपेक्ष्यतु तदन्तरे ।
पर्वद्वयनिवेशं स्यात् श्रुतित्रयमतिस्फुटम् ॥ ३७ ॥
श्रुतिरेका स्फुटा स्वस्मिन् मिलित्वा तेन पञ्चमे ।
चतस्रः श्रुतयः स्पष्टा धैवतस्त्रिश्रुतिर्यथा ॥ ३८ ॥
विभज्य त्रिविधं शुद्धधैवतक्षेत्रमप्यथ ।
दृग्गोचरीभवच्छुद्धधैवतद्योतिपर्वकम् ॥ ३९ ॥
हित्वा पर्वद्वयन्यासे श्रुतित्रयमतिस्फुटम् ।
क्षेत्रं शुद्धनिषादस्य विभज्य द्विविधं तथा ॥ ४० ॥
दृष्टं शुद्धनिषादस्य पर्व हित्वा तदन्तरे ।
यद्येकं पर्व तर्हि स्यात् श्रुतिद्वयमतिस्फुटम् ॥ ४१ ॥
चतस्रः श्रुतयष्षड्जे प्रागुक्ता खलुतद्यथा ।
कैशिक्याख्यनिषादे हि तस्यैका दृश्यते श्रुतिः ॥ ४२ ॥
काकल्याख्यनिषादन्तु द्वेधाकृत्य तदन्तरे ।
जायते पर्वविन्यासे स्पष्टं तस्य श्रुतिद्वयम् ॥ ४३ ॥
स्वस्यैका श्रुतिराहत्य षड्जे श्रुतिचतुष्टयम् ।
इत्येवं मध्यमेलायां श्रुतिवीणा प्रकारतः ॥ ४४ ॥
द्वाविंशतिश्रुतीनाञ्च विभागक्रम ईरितः ।

नन्वाद्यं षड्जमुत्सृज्य ऋषभादितया त्वया ॥ ४५ ॥
किमर्थं श्रुतिवीणार्थं पर्वन्यासः प्रदर्शितः ।
उच्यते नास्ति षड्जस्य पर्व यस्मादयं पुनः ॥ ४६ ॥
जातः केवलसारिण्या पर्वस्पर्शनमन्तरा ।
न शक्या श्रुतयो बोद्धुं स्वरे पर्व विनाकृते ॥ ४७ ॥

ज्ञेयास्ताः खलु पर्वातः श्रुतिपर्वानिवेशनात् ।
तस्मादाद्यमपित्यक्त्वा षड्जं पर्वविवर्जितम् ॥ ४८ ॥
ऋषभादितया प्रोक्तं श्रुतिपर्वनिवेशनात् ।
यदि षड्जादिमत्वेन श्रुतिवीणाप्रकाशनम् ॥ ४९ ॥
अपेक्षितं स्यात्कस्यापि तदुपायः प्रकाश्यते ।
मध्यमेलाख्यवीणायां श्रुतिवीणाप्रकाशनम् ॥ ५० ॥
कर्तुं षड्जादिमत्वेन ब्रह्मणापि न शक्यते ।
न ह्येकतन्त्र्युपारूढा स्वरा द्वादश मन्द्रके ॥ ५१ ॥
स्थाने स्युर्मध्यमेलायां तारस्थाने तु यद्यपि ।
सन्त्येकतन्त्र्युपारूढाः स्वरास्सर्वेऽपि किं पुनः ॥ ५२ ॥
तत्रत्यपर्वणान्तावत् क्षेत्रसङ्कोचतः पुनः ।
नावकाशोऽस्ति तन्मध्ये श्रुतिज्ञापकपर्वणाम् ॥ ५३ ॥
ऋषभादितया तस्माद्दीर्घेषु द्वादशस्वपि ।
पर्वसु श्रुतिवीणेयं वेङ्कटेश्वरेणेरिता ॥ ५४ ॥
ततष्षड्जादिमत्वेन श्रुतिवीणाप्रकाशनम् ।
शुद्धमेलाख्यवीणायां तारस्थाने कथञ्चन ॥ ५५ ॥
तारषड्जादिमत्वेन तदाद्यश्रुतिशालिनम् ।
आरभ्य कैशिकीसंज्ञनिषादं द्वादशस्वपि ॥ ५६ ॥
स्वरे पूर्ववदित्येव श्रुतिपर्वाणि विन्यसेत् ।
अत्रापि क्षेत्रसङ्कोचं मह्यमेतन्न रोचते ॥ ५७ ॥
भासाति श्रुतिरेत्यादिस्वराली त्रिपुटादिषु (?)।
अहमेव श्रुतिर्वेदीत्याह गोपालनायकः ॥ ५८ ॥
अद्य प्रभृति ताः सर्वे श्रुतिज्ञा न तु पण्डिताः ॥

इति श्रीवेंकटेश्वरदीक्षितस्य कृतौ चतुर्दण्डिप्रका-
शिकायां द्वितीयं श्रुतिप्रकरणं
संपूर्णम् ॥

अथ तृतीयं स्वरप्रकरणम् ।

चतुर्णां पुरुषार्थानां त्यागं यस्मात् करोत्यतः ।
त्यागराजइतिख्यातं सोमास्कन्दमुपास्महे ॥

द्वितीयस्मिन्प्रकरणे श्रुतयः समुदीरिताः ।
अथेदानीन्निरूप्यन्ते स्वराः श्रुतिसमुद्भवाः ॥ १ ॥
तत्र शुद्धस्वराः सप्त मुखारीमात्रभासकाः ।
चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपंचमाः ॥ २ ॥
द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रिस्त्री ऋषभधैवतौ ।
इत्येवं भरतश्लोकसंख्यातश्रुतिशालिनः ॥ ३ ॥
विकृतास्तु स्वराः पञ्चेत्यस्माभिरवधार्यते ।
रत्नाकरे तु निःशंको विकृतान् द्वादशस्वरान् ॥ ४ ॥
अब्रवीत्केचनपुनस्सप्ताहुर्विकृतिस्वरान् ।
सर्वमेतत्समालोच्य लक्ष्यमार्गानुसारतः ॥ ५ ॥
स्वराः पञ्चैव विकृता इति सिद्धान्तितं मया ।
तांश्च पंच स्वरान् सम्यग्विविच्य व्याहरामहे ॥ ६ ॥
साधारणश्च गान्धारो गान्धारश्चान्तराभिधः ।
द्वौ तौ च मध्यमक्षेत्रसंभूतौ विकृतस्वरौ ॥ ७ ॥
वराळीमध्यमश्चैकः पंचमक्षेत्रसंभवः ।
षड्जक्षेत्रसमुद्भूतौ कैशिकीकाकलीस्वरौ ॥ ८ ॥
एवमेते स्वराः पंच विकृता इति निर्णयः ।
आहत्य शुद्धविकृताः स्वरा द्वादश कीर्तिताः ॥ ९ ॥
स्वरेषु द्वादशस्वेषु केषामप्येकरूपता ।
द्वैरूप्यमपि केषाञ्चित्केषाञ्चित्त्रिरूपता ॥ १० ॥

तथाहि शुद्धऋषभश्शुद्धधैवतयोः पुनः ।
त्रिस्त्रिः श्रुत्येकभावेन सर्वदाप्येकरूपता ॥ ११ ॥
यदा तु शुद्धगान्धारो गान्धारत्वं प्रपद्यते ।
तदा द्विश्रुतिकोज्ञेयो मुखारीरागके यथा ॥ १२ ॥
यदा स एव जायेत ऋषभस्तु तदा पुनः ।
पंचश्रुतिरिति ज्ञेयं श्रीरागोऽत्र निदर्शनम् ॥ १३ ॥
एवं शुद्धनिषादस्य निषादत्वं यथा भवेत् ।
तदा द्विश्रुतिकत्वं स्यात् मुखार्यत्र निदर्शनम् ॥ १४ ॥
स एव यदि जायेत धैवतस्तु तदा पुनः ।
पंचश्रुतिरिति ज्ञेयो शंकराभरणे यथा ॥ १५ ॥
तथैव शुद्धगान्धारनिषादौ द्वौ द्विरूपिणौ ।
साधारणाख्यगान्धारः शुद्धर्षभयुतो यदि ॥ १६ ॥
तदा त्रिश्रुतिको ज्ञेयो भूपालोऽत्र निदर्शनम् ।
तस्यैव पंचश्रुतिना ऋषभेणान्वयो यदि ॥ १७ ॥
तदैकश्रुतिता ज्ञेया श्रीरागोऽत्र निदर्शनम् ।
यदा ऋषभसंज्ञोऽयं तदा षट्छ्रुतिको भवेत् ॥ १८ ॥
अत्रोदाहरणं नाटेह्येवमस्य त्रिरूपता ।
कैशिक्याख्यनिषादस्य शुद्धधैवतसंगमे ॥ १९ ॥
त्रिश्रुतित्वमिति ज्ञेयं भैरव्यत्र निदर्शनम् ।
तस्यैव पंचश्रुतिकधैवतेनान्वयो यदि ॥ २० ॥
तदैकश्रुतिकत्वं स्यात्छ्रीरागोऽत्र निदर्शनम् ।
स एव धैवतश्चेत्स्यात् षट्छ्रुतिर्नाटके यथा ॥ २१ ॥
इति साधारणख्यातो गान्धारः कैशिकाभिधः ।
निषादश्चेत्युभावेतौ त्रिस्त्रिरूपाविति स्थितिः ॥ २२ ॥
गान्धारस्यान्तराख्यस्य यदा शुद्धर्षभान्वयः ।
तदा पंचश्रुतित्वं स्याद्रागे गौळादिके यथा ॥ २३ ॥

तस्यैव पंचश्रुतिकऋषभेणान्वयो यदा ।
तदा त्रिश्रुतिकत्वं स्याच्छंकराभरणे यथा ॥ २४ ॥
स एव द्विश्रुतिर्ज्ञेयो षट्छुत्यृषभसंगमे ।
यदा नाटाभिधे रागे इति तस्य त्रिरूपता ॥ २५ ॥
काकल्याख्यनिषादस्य शुद्धधैवतसंगमे ।
पंच श्रुतिकता ज्ञेया यथा गौळादिके पुनः ॥ २६ ॥
स एव पंचश्रुतिकधैवते नान्वयो यदि ।
तदा त्रिश्रुतिको ज्ञेयः शंकराभरणे यथा ॥ २७ ॥
तस्यैव धैवतेन स्याद्यदि षट्छुतिनान्वयः ।
तदा द्विश्रुतिकत्वं स्याद्रागे नाटाभिधे यथा ॥ २८ ॥
इत्यन्तराख्यगांधारकाकल्याख्यनिषादयोः ।
प्रत्येकं त्रिस्त्रिरूपत्वमस्माभिरुपवर्णितम् ॥ २९ ॥
यदा तु मध्यमः शुद्धशुद्धगांधारसङ्गतः ।
तदा चतुःश्रुतिर्ज्ञेयो मुखार्यत्र निदर्शनम् ॥ ३० ॥
साधारणाख्यगांधारसंयुक्तश्चेत्स एव हि ।
तदा त्रिश्रुतिको ज्ञेयो रागे श्रीरागके यथा ॥ ३१ ॥
स एवांतरगांधारयोगे त्वेकश्रुतिर्भवेत् ।
गौळादिषु यथा रागेष्वित्येतस्य त्रिरूपता ॥ ३२ ॥
एवं षड्जस्य शुद्धेन निषादेन सहान्वयः ।
चतुःश्रुतिकता ज्ञेया मुखार्यत्र निदर्शनम् ॥ ३३ ॥
स एव कैशिकी नाम निषादेनान्वयो यदि ।
तदा त्रिश्रुतिरित्यत्र श्रीरागेस्यान्निदर्शनम् ॥ ३४ ॥
तस्यैव काकली नाम्ना निषादेनान्वयो यदि ।
तदैकश्रुतिकत्वं स्याद्रागे गौळादिके यथा ॥ ३५ ॥
इत्युक्तं त्रिस्त्रिरूपत्वं शुद्धमध्यमषड्जयोः ।
वराळीमध्यमस्याथ शुद्धगांधारसंगमे ॥ ३६ ॥

सप्तश्रुतित्वमित्यर्थे वराळ्येव निदर्शनम् ।
तस्य साधारणाख्येन गांधारेण यदान्वयः ॥ ३७ ॥
तदा षट्छ्रुतिता पन्तुवराळ्यादिषु दृश्यते ।
स एवान्तरगांधारसंबंधी चेच्चतुःश्रुतिः ॥ ३८ ॥
अत्रोदाहरणं रागः शुद्धरामक्रियाभिधः ।
वराळीमध्यमस्यैवं त्रैरूप्यमुपपादितम् ॥ ३९ ॥
यदा तु पंचमः शुद्धः मध्यमेन समन्वितः ।
तदा चतुःश्रुतिर्ज्ञेयो मुखार्यत्र निदर्शनम् ॥ ४० ॥
स एवैकश्रुतिर्युक्तो वराळीमध्यमेन चेत् ।
इति द्वैरूप्यमस्माभिः पंचमस्य प्रकल्पितम् ॥ ४१ ॥
तदेवं शुद्धऋषभशुद्धधैवतयोः पृथक् ।
एकैकरूपता शुद्धगांधारकनिषादयोः ॥ ४२ ॥
तथैव पंचमस्यापि द्वैरूप्यं पृथगीरितम् ।
साधारणाख्यगांधारकैशिक्याख्यनिषादयोः ॥ ४३ ॥
अंतराभिधगांधारकाकल्याख्यनिषादयोः ।
मध्यमस्यापि षड्जस्य वराळीमध्यमस्य च ॥ ४४ ॥
प्रत्येकं त्रिस्त्रिरूपत्वमस्माभिरुपवर्णितम् ।

नन्वेतदेकरूपादिवर्णने किं फलं तव ॥ ४५ ॥
चतुश्चतुरिति श्लोकपर्यालोचनया यतः ।
मुखारिमेळमात्रस्थशुद्धसर्वस्वराः स्थिताः ॥ ४६ ॥
नतु तद्व्यतिरिक्तानां मेळानामेकसप्ततौ ।
प्रतिमेळं च नियता सप्तस्वरगता अपि ॥ ४७ ॥
अस्माभिः कल्पयिष्यन्ते मेळाश्चाग्रे द्विसप्ततिः ।
ततस्सकलमेळस्थसर्वस्वरजुषामपि ॥ ४८ ॥
द्वाविंशतिश्रुतीनां च विभागाय मया कृतम् ।
एकरूप्याद्विरूपत्वात्रिरूपत्वानिरूपणम् ॥ ४९ ॥

नन्वास्तामैकरूप्यादिवर्णनस्य प्रयोजनम् ।
षाडवौडवरागेषु वर्ज्यन्ते ये स्वराः पुनः ॥ ५० ॥
तदाश्रयश्रुतीनां किं त्यागः किंवोत्तरान्वयः ।
अत्रेदमुत्तरं ब्रूमो वर्जनीयस्वराश्रयाः ॥ ५१ ॥
श्रुतयो नैव वर्ज्यन्ते न च यांत्युत्तरस्वरान् ।
किंतु वर्ज्यस्वरेष्वेवाश्रस्तिष्ठन्ति हि ताः पुनः ॥ ५२ ॥
संभवन्त्युपयोगिन्यः श्रुतीनां गणनाक्रमे ।
मीतमेळं च यत्सप्तनियतस्वरसिद्धये ॥ ५३ ॥
द्वाविंशतिश्रुतीनामप्यवश्यं भाव इष्यते ।
यद्येवं षाडवेत्यादिव्यवस्थानैव संभवेत् ॥ ५४ ॥
तदा सर्वेऽपि रागाः स्युः संपूर्णा एव केवलम् ।
अत्र संगीतशास्त्रार्थे रहस्यमिदमुच्यते ॥ ५५ ॥
वीणावादनगानादिसमये वर्जितान् स्वरान् ।
समुत्प्लुत्य समुत्प्लुत्य वादयन्त्येव वादकाः ॥ ५६ ॥
गायन्ति गायकाश्चाथ इति वादिव्यवस्थितिः ।
सर्वदा षाडवे त्याज्यस्वराणां परिवर्जने ॥ ५७ ॥
तदुत्तरस्वराणां तु जननं नैव संभवेत् ।
पूर्वपूर्वस्वराभावे कथं कार्यः समुद्भवः ॥ ५८ ॥
स्वराणां घटते तावदुत्तरोत्तरभाविनाम् ।
एवं निरूपिताः शुद्धा विकृताश्च स्वराः स्फुटम् ॥ ५९ ॥

अथ स्वरसमूहात्मग्रामलक्षणमुच्यते ।
ग्रामवत् ग्राम इत्येवमुपचारो विवक्षितः ॥ ६० ॥
यथा जनसमूहस्य लोके ग्राम इति प्रथा ।
तथा स्वरसमूहोऽत्र ग्राम इत्युपचर्यते ॥ ६१ ॥
केवलस्वरवृंदस्य ग्रामत्वे कथिते सति ।
ग्रामान्नयेत्यादिवाक्येष्वतिव्याप्तिर्भवेदतः ॥ ६२ ॥

मूर्छनाशुद्धकूटाख्यतानाद्याश्रय इत्यपि ।
देयं स्वरसमूहस्य विशेषणमिति स्थितिः ॥ ६३ ॥
स च ग्रामस्त्रिधा तत्र स्यात् षड्जग्राम आदिमः ।
मध्यमग्रामनामाथ गांधारग्रामसंज्ञिकः ॥ ६४ ॥
त्रयाणामपि चैतेषां क्रमाल्लक्षणमुच्यते ।
षड्जग्रामः पंचमे स्वचतुर्थश्रुतिसंस्थिते ॥ ६५ ॥
स्वोपान्त्यश्रुतिसंस्थेस्मिन् मध्यमग्राम इष्यते ।
रिमयोः श्रुतिमेकैकां गांधारश्चेत्समाश्रितः ॥ ६६ ॥
पश्रुतिं धो निषादस्तु धश्रुतिं सश्रुतिं श्रितः ।
गांधारग्राममाचष्ट तदा तं नारदो मुनिः ॥ ६७ ॥
ग्रामेष्वेतेषु गांधारग्रामो नास्ति महीतले ।
स्वर्गलोकैपरमिति सर्वेषामेव संमतम् ॥ ६८ ॥
अस्माभिर्मध्यमग्रामोऽप्यसत्प्राय इतीर्यते ।
तथाहि मध्यमग्रामे त्रिश्रुतिः पंचमः खलु ॥ ६९ ॥
वराळीमध्यमो जातस्स पुनर्लक्ष्यमार्गतः
मध्यमादिप्रभृतिषु मध्यमग्रामजन्मसु ॥ ७० ॥
रागेषु दृश्यते नैव वराळीमध्यमस्ततः ।
अयुक्तो मध्यमग्रामो लक्ष्यमार्गविरोधतः ॥ ७१ ॥
एक एव ततः षड्जग्राम इत्यवधार्यते ।

ग्रामावयवभूतोऽथ मूर्छनादिर्निरूप्यते ॥ ७२ ॥
क्रमात् स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् ।
मूर्छनेत्युच्यते तास्तु प्रतिमेलं च सप्तधा ॥ ७३ ॥
तथाहि षड्जमारभ्य निषादान्ताधिरोहणात् ।
निषादादिषु षड्जान्तावरोहान्मूर्छनादिमा ॥ ७४ ॥
एवं ऋषभमारभ्य षड्जान्तमधिरोहणात् ।
षड्जादिऋषभान्तश्चावरोहेण द्वितीयका ॥ ७५ ॥

एवमेव समुन्नद्धा गांधारादिस्वरेष्वपि ।
अतः प्रतिस्वरन्तावदेकैका मूर्छना भवेत् ॥ ७६ ॥
आहत्य वक्ष्यमाणेषु द्विसप्ततिविधेष्वपि ।
सप्तस्वरसमूहात्ममेलेषु प्रतिमेलकम् ॥ ७७ ॥
मूर्छनास्सप्तसप्तेति वेंकटाध्वरिकल्पितम् ।
निरूप्यतेऽधुना तानस्वरविस्तारलक्षणम् ॥ ७८ ॥
तानो द्विधा शुद्धतानः कूटतान इति क्रमात्
एकैक रागमात्राभिव्यक्तिसंपादकस्तु यः ॥ ७९ ॥
स शुद्धतान इत्युक्तः कूटतानः स उच्यते ।
यस्तु रागद्वयस्फूर्तिः साधारणतया स्थितः ॥ ८० ॥

अथ स्वरपरिष्कारानलंकारान् प्रचक्ष्महे ।
ते च त्रिषष्टिरुदिताः शार्ङ्गदेवेन सूरिणा ॥ ८१ ॥
न ते पुनर्लक्ष्यमार्गे लक्ष्यन्ते कुत्रचित्ततः ।
अष्टौ प्रसिद्धालंकारा लक्ष्यन्ते तत्र झोंपटः ॥ ८२ ॥
ध्रुवो मठ्यो रूपकश्च झम्पा त्रिपुट एव च ।
अठतालैकतालश्चेत्यष्टालंकृतयः स्मृताः ॥ ८३ ॥
अथैतेषां क्रमेणैव लक्षणं प्रतिपाद्यते ।
झोंपटाख्येन तालेन निबद्धो झोंपटः स्मृतः ॥ ८४ ॥
तासां झोंपटताले द्विद्व्यक्षरौ द्वौ द्रुतौ ततः ।
लघुरेकः परिज्ञेयश्चतुरक्षरसंज्ञितः ॥ ८५ ॥
आहत्याष्टाक्षरमितो झोंपटः स्याद्द्विमात्रकः ।
सरिगम । पध । निस ॥ सनिधप । मग रिस ॥८६॥

तालांगः । ० ०

अथ ध्रुवाख्यालंकारो द्वितीयः प्रतिपाद्यते ।
ध्रुवतालेन संबद्धो ध्रुवालंकार उच्यते ॥ ८७ ॥

ध्रुवतालः पुनर्द्वेधा नाट्यदंडीध्रुवस्तथा ।
वीणावाद्यध्रुवश्चेति नाट्यदंडीध्रुवेलघुः ॥ ८८ ॥
चतुरक्षरवानादौ गुरुः पश्चाद्दशाक्षरः ।
वीणावाद्यध्रुवेत्वादौ लघू द्वौ चतुरक्षरौ ॥ ८९ ॥
ततः षडक्षरोच्चारसम्मितो लघुशेखरः ।
चतुर्दशाक्षरमितौ वाहत्येतावुभौ ध्रुवौ ॥ ९० ॥
ध्रुवयोरनयोस्तावन्नाट्यदंडीध्रुवः परम् ।
प्रामाणिकः शास्त्रदृष्टः स एव भुवि वैणिकैः ॥ ९१ ॥
वीणायां वादने रक्तिलाभात् धातुत्रयान्वितः ।

सरिगम गरि । सरिगरि । सरिगम ॥
रिगमप मग । रिगमग । रिगमप ॥

तालांगः ९।।

अलंकारस्तृतीयोऽथ लक्ष्यते मठनामकः ॥ ९२ ॥
मठतालनिबद्धो यः स मठ इति कीर्तितः ।
मठताले द्रुतस्त्वादावक्षरद्वयसम्मितः ॥ ९३ ॥
ततो लघू द्वौ विज्ञेयौ चतुरक्षरसंमितौ ।
आहत्य मठतालोऽयं दशाक्षर अतः स्मृतः ॥ ९४ ॥

सरिगरि । सरि । सरिगम ॥
रिगमग । रिग । रिगमप ॥

तालांगः । ० ।

रूपकाख्यश्चतुर्थो वालंकारः प्रतिपाद्यते ।
बद्धो रूपकतालेन रूपकः परिकीर्तितः ॥ ९५ ॥
आदौ द्रुतो लघुः पश्चात्ताले रूपकनामके ।
तेन रूपकनामायं विज्ञातः स षडक्षरः ॥ ९६ ॥

सरि । सरिगम ॥ रिग । रिगमप ॥

तालांगः ० ।

अलंकारोऽथ झंपाख्यः पंचमः प्रतिपाद्यते ।
झंपतालेन संयुक्तो झंपालंकार उच्यते ॥ ९७ ॥

झंपातालो द्विधा नाट्यवीणयोः परिदृश्यते ।
तत्र स्यान्नाट्यझंपायामादौ तावदणुद्रुतः ॥ ९८ ॥
एकाक्षरमितः पश्चात् द्रुतो द्व्यक्षरसंमितः ।
ततः सप्ताक्षरीकालसंमितो लघुशेखरः ॥ ९९ ॥
वाग्गेयकारझंपायां विरामान्तद्रुतो मतः ।
त्र्यक्षरः स परं सप्ताक्षरोच्चारणसंमितः ॥ १०० ॥
लघुशेखरनामैकः झंपतालावुभाविमौ ।
दशलघ्वक्षरोच्चारसंमिताविति निर्णयः ॥ १०१ ॥
अनयोरुभयोर्नाट्यझंपा प्रामाणिकी स्मृता ।
तामेव रक्तिलाभेन कृत्वा घातत्रयान्विताम् ॥ १०२ ॥
वीणायां वादयन्तीह वैणिका इति निर्णयः ।

सरिग सरिस रिगमा । रिगम रिगरि गमपा ॥

तालांगः ॅ ॅ ०

षष्ठोऽथ त्रिपुटो नामालंकारः प्रतिपाद्यते ॥ १०३ ॥
त्रिपुटाख्येन तालेन निबद्धस्त्रिपुटः स्मृतः ।
त्रिपुटे द्वौ द्रुतावादौ पृथक्द्व्यक्षरसंमितौ ॥ १०४ ॥
विरामान्तद्रुतः पश्चादक्षरत्रयसंमितः ।
आहत्य त्रिपुटस्तालो ज्ञेयः सप्ताक्षरी स्मृतः ॥ १०५ ॥

सरिग सरि गम ॥ रिगम रिग मप ॥

तालांगः ॅ००

निरूप्यतेऽठतालाख्योऽलंकारः सप्तमोऽधुना ।
अठतालेन संयुक्तमठतालं प्रचक्षते ॥ १०६ ॥
अठताले द्रुतौ द्विद्व्यक्षरकालावुभौ स्मृतौ ।
पंच पंचाक्षरमितौ लघू द्वौ तदनंतरम् ॥ १०७ ॥

चतुर्दशाक्षरी कालो जातस्तेनाठतालकः ।

सरिगा । सारिगा । मा । मा । रिगमा । रिगमा ॥

तालांगः ⌣ ⌣ ० ०

पाठांतरं सरिगा । रिसारि । गा । मा मा रि गा मा
गारिगा । मा । पा ॥

अष्टमः स्फुटमेवाथालंकारः प्रतिपाद्यते ॥ १०८ ॥
एकतालेन युक्तत्वादेकतालः प्रकीर्तितः ।
एकद्रुतेनैकताल एकतालस्य लक्षणम् ॥ १०९ ॥
लक्ष्येत्विदानीमेतादृगेकतालो न रक्तिदः ।
इत्येकतालस्थानेऽस्मिन्नादितालो निवेशितः ॥ ११० ॥
आदिताले त्वेकलघुश्चतुरक्षरसंमितः ।
एवमष्टावलंकारा लक्षिता लक्ष्यसंमताः ॥ १११ ॥
एतान् ध्रुवादिकान् सप्ततालान् सूलादिसंज्ञिकान् ।
तालं च झोंपटाख्यानं रगणं च कचित् कचित् ॥ ११२ ॥
गीतप्रकरणोक्तेषु गीतेषु विनियोजयेत् ।
एतन्नवातिरिक्तांस्तु न गीतेषु निवेशयेत् ॥ ११३ ॥
प्रबंधेषु च संयोज्यास्तालप्रकरणोदिताः ।
तालाः सूलादिकाश्चैते सर्व एवेति निर्णयः ॥ ११४ ॥
यद्यप्यष्टावलंकारा लक्ष्यवर्त्मनि संप्रति ।
उक्तलक्षणमार्गेण दृश्यन्ते नैव कुत्रचित् ॥ ११५ ॥

समः । अतीतः । अनागतः ।

तथाप्यनागतातीतसमाख्यानग्रहत्रयम् ।
अनुसृत्येह वीणायां रक्तिलाभेन वैणिकैः ॥ ११६ ॥
लघुद्रुतादेरधुना पौर्वापर्यं समाश्रितम् ।
अलंकारान्निरूप्यैवं गमकान् व्याहरामहे ॥ ११७ ॥

स्वरस्य कंपो गमकः श्रोतृचित्तसुखावहः ।
स्वीयस्थानश्रुतिगतच्छायामन्याश्रयामपि ॥ ११८ ॥
छायां गमयतीत्येष गमकः परिकीर्तितः ।
ते च पंचदशः प्रोक्ता गमका भरतादिभिः ॥ ११९ ॥
तिरिपः स्फुरितश्चैव कंपितो लीन इत्यपि ।
आंदोलितो वलिश्चाथ त्रिभिन्नः कुरुलाहतौ ॥ १२० ॥
उल्लासितः प्लावितश्च हुंफितो मुद्रितस्तथा ।
नामितो मिश्रितश्चेति भेदाः पंचदश स्मृताः ॥ १२१ ॥
अत्यल्पडमरुध्वानकंपानुकृतिसुंदरः ।
द्रुततुर्यांशवेगेन युक्तः कंपः स्वरस्य यः ॥ १२२ ॥
स एव तिरुपो नाम गमकः परिकीर्तितः ।
यस्तु द्रुततृतीयांशवेगेन सहितो भवेत् ॥ १२३ ॥
स्वरकंपः स एवोक्तः स्फुरितो नाम नामतः ।
दृश्यते स्फुरितस्थाने डोलो लोके विकल्पितः ॥ १२४ ॥
लक्षणं तस्य डोलस्य पूर्वाचार्यैरुदीरितम् ।
डोलो मुक्तफलस्येव चलनं लुंठनात्मकम् ॥ १२५ ॥
द्रुतार्धमानवेगेन स्वरकंपस्तु कंपितः ।
पूर्णद्रुतप्रमाणेन वेगेन सहितस्तु यः ॥ १२६ ॥
स्वरकंपः स एवोक्तो गमको लीनसंज्ञिकः ।
लघुप्रमाणवेगेन स्वरकंपस्तु यो भवेत् ॥ १२७ ॥
तमांदोलितनामानं गमकं तद्विदो विदुः ।
नानावक्रगतस्वैरभिन्नवेगस्पृशा हि यः ॥ १२८ ॥
कंपःस्वराणां स पुनर्वलिरित्यभिधीयते ।
वलिरेव ऋजुर्भूत्वा कुरुलो नाम कथ्यते ॥ १२९ ॥
अक्लेशेनैव मंद्रादिस्थानत्रितयसंस्पृशाम् ।
स्वराणां कंपनं लोके त्रिभिन्न इति कथ्यते ॥ १३० ॥

प्रागग्रिमस्वरात्वेगान्निवृत्तस्त्वाहतोमतः ।
य उत्तरोत्तरान् गच्छेत्क्रमेणैव स्वरोत्तरान् ॥ १३१ ॥
तमुल्लासितनामानं गमकं ब्रुवते बुधाः ।
प्लुतप्रमाणवेगेन कंपो यः प्लावितस्तु सः ॥ १३२ ॥
मनोज्ञतरहुंकारगर्भितस्वरकंपनम् ।
हुंफितं नाम गमकं गमकज्ञाः प्रचक्षते ॥ १३३ ॥
यो जायते स्वरे कंपस्त्वधरद्वयमुद्रणात् ।
मुद्रितो नाम गमकः स एव समुदाहृतः ॥ १३४ ॥
मंद्रे यस्त्ववरोहेण स्वरकंपः स नामितः ।
एतेषां मिश्रणात् ज्ञेयो गमको मिश्रणाभिधः ॥ १३५ ॥
तदेव मूर्छनाग्रामगमकादिप्रभेदवान् ।
स्वरो निरूपितस्सोऽयं स्वरः प्रोक्तश्चतुर्विधः ॥ १३६ ॥
वादी संवाद्यपि तथा विवादी चानुवाद्यथ ।
प्रयोगे बहुधावृत्तः स्वरो वादीति कथ्यते ॥ १३७ ॥
श्रुतयो द्वादशाष्टौ वा ययोरंतरगोचराः ।
मिथस्संवादिनौ तौ चेत्येवं संवादिलक्षणम् ॥ १३८ ॥
एवं स्पष्टयितुं वीणाप्रस्तारस्तावदुच्यते ।
रेखे द्वाविंशतिस्तिर्यग्रेखास्तत्र च वामतः ॥ १३९ ॥
यद्वा दक्षिणतो वापि भवन्ति द्वे च विंशतिः ।
रेखाग्राण्यत्र वामे वा दक्षिणे वा यथामति ॥ १४० ॥
विद्यमानानि रेखाग्राण्यादाय द्वे च विंशतिम् ।
लिखितेषु स्वरान् शुद्धविकृतान् द्वादशात्मकान् ॥ १४१ ॥
द्वादशानामपि स्वस्याद्यक्षरैस्तत्र लिख्यते ।
संकेत इति निश्शंकं वेंकटाध्वरिणोदितम् ॥ १४२ ॥
स्वरेषु लिखितेष्वेवं ययोस्तु स्वरयोर्द्वयोः ।
स्वस्याधारश्रुतिं त्यक्त्वा मध्ये द्वादश वाथवा ॥ १४३ ॥

अष्टौ वाप्युपलभ्यन्ते श्रुतयस्तु तयोर्द्वयोः ।
मिथः संवादिता ज्ञेया सर्वत्राप्येवमिष्यते ॥ १४४ ॥

समौ सपौ रिधौ चैव निगौ संवादिनौ मिथः ।
एवं शुद्धस्वरेषूक्तः संवादीस्वरनिर्णयः ॥ १४५ ॥
साधारणाख्यगांधारकैशिक्याख्यनिषादयोः ।
तथैवान्तरकाकल्योः संवादो विकृतेष्वपि ॥ १४६ ॥
शुद्धर्षभेण संवादी वराळीमध्यमस्तथा ।
शुद्धश्च मध्यमः शुद्धनिषादश्चेत्युभौ स्वरौ ॥ १४७ ॥
श्रुत्यष्टकेनान्तरितावपि संवादिनौ न हि ।
एवं संवादिलक्ष्योक्तं विवादी लक्ष्यतेऽधुना ॥ १४८ ॥
एकश्रुत्यन्तरितता ययोस्तु स्वरयोर्द्वयोः ।
तयोर्मिथो विवादित्वमेवं सर्वत्र कल्पयेत् ॥ १४९ ॥
रिगौ धनी च शुद्धेषु स्वरौ स्यातां विवादिनौ ।
साधारणान्तरौ चैव कैशिकी काकली स्वरौ ॥ १५० ॥
मिथो विवादिनौ ज्ञेयौ विकृतेषु स्वरेष्वपि ।
विवादिवादिसंवादिभिन्नाः स्युरनुवादिनः ॥ १५१ ॥
चतुर्विधस्वरेष्वेषु वादी राजा प्रकीर्त्यते ।
संवादीत्यनुसारित्वादस्यामात्यो विधीयते ॥ १५२ ॥

विवादी विपरीतत्वाद्धीरैरुक्तो रिपूपमः ।
स्वरूपमर्दनन्तेन प्रयोगे स्याद्विवादिना ॥ १५३ ॥
स्वरूपमर्दनाभावे गीतरक्तिर्न लभ्यते ।
शत्रूपमर्दने हि स्याद्राज्ञां लोके प्रकाशनम् ॥ १५४ ॥
नृपामात्यानुसारित्वादनुवादी तु भृत्यवत् ।
वादिविवादिसंवाद्यनुवादिस्वरमण्डलम् ॥ १५५ ॥

इति श्रीवेंकटेश्वरदीक्षितस्य कृतौ चतुर्दंडिप्रकाशिकायां तृतीयं स्वरप्रकरणम् संपूर्णम् ।

चतुर्थं मेलप्रकरणम् ।

चतुर्णां पुरुषार्थानां त्यागं यस्मात्करोत्यतः ।
त्यागराज इति ख्यातं सोमास्कन्दमुपास्महे ॥

तृतीयेऽस्मिन् प्रकरणे स्वराः सम्यङ्गनिरूपिताः ।
अथ प्रकरणे तुर्ये कुर्वे मेलनिरूपणम् ॥ १ ॥
षड्जस्वरस्य पुरतश्चत्वारः क्रमशः स्वराः ।
ऋषभाख्यानकाः केचित् गांधाराख्यानकाश्च ते ॥ २ ॥
तत्राद्योनोपगांधारश्चतुर्थ ऋषभो न हि * ।
ऋषभावपि गांधारौ द्वितीयकतृतीयकौ ॥ ३ ॥
द्वितीयं वा चतुर्थं वा व्यपेक्ष्य स्यात्तृतीयकः ।
ऋषभाख्यः य एव स्याद्गान्धारोऽपेक्ष्य चादिमम् ॥ ४ ॥
तृतीयो ऋषभाख्यानश्चतुर्थापेक्षया भवेत् ।
स हि व्यपेक्ष्य गांधारः प्रथमं वा द्वितीयकम् ॥ ५ ॥

---

*अस्य तात्पर्यः-तत्र ऋषभादिस्वरेषु आद्यः ऋषभः चतुर्थः उपगांधारः ऋषभगांधारावेवैतेस्यातां इति ।

एवं च सति निष्पन्ने द्वितीयकतृतीययोः ।
गांधारत्वं च ऋषभे भूयमित्येव निर्णयः ॥ ६ ॥
तस्मादाद्यद्वितीयौ च तृतीयश्चर्षभा मताः ।
तेष्वाद्यो गौळऋषभः श्रीरागऋषभः परः ॥ ७ ॥
तृतीयो नाटऋषभ इति लक्ष्यविदां मतम् ।
आद्यशुद्धर्षभः पंचश्रुतिकर्षभसंज्ञिकः ॥ ८ ॥
द्वितीयश्च तृतीयः षट्श्रुतिकर्षभ उच्यते ।
लक्षणज्ञैर्मयोक्तास्ते त्रयो ररिरुसंज्ञिकाः ॥ ९ ॥
द्वितीयश्च तृतीयश्च चतुर्थश्च त्रयस्वराः ।
सामान्यतः स्युर्गांधारास्तेष्वाद्यो लक्ष्यवेदिभिः ॥ १० ॥
प्रोक्तो मुखारिगांधारो द्वितीयो भैरवीयुतः ।
गांधारो यः तृतीयस्तु गौळगांधार उच्यते ॥ ११ ॥
लक्षणज्ञैस्तु तेष्वाद्यः शुद्धगांधार उच्यते ।
साधारणाख्यगांधारो द्वितीयः परिकीर्तितः ॥ १२ ॥
तृतीयोऽन्तरगांधार इत्यहं नु वदामि तान् ।
क्रमात् गगिगुनाम्नस्त्रीन्मेलप्रस्तारसिद्धये ॥ १३ ॥
एवं च षड्जपुरतो निवसत्सु चतुर्ष्वपि ।
स्वरेषु प्रथमादि त्रितयं ऋषभनामकम् ॥ १४ ॥
गांधाराख्याद्वितीयादित्रयमित्येव निर्णयः ।
चतुर्ष्वेतेषु जातस्य ररिवाख्यानशालिनः ॥ १५ ॥
गांधारत्रितयस्यापि पूर्वांगाख्या मया कृता ।
कथं द्वितीयो ऋषभो गांधारः प्रथमो भवेत् ॥ १६ ॥
कथं तृतीयऋषभो गांधारः स्याद्द्वितीयकः ।
विरुद्धत्वात्तुरंगत्वगोत्वयोरिव सर्वथा ॥ १७ ॥
कथं स्यादृषभत्वेन गांधारत्वस्य संगतिः ।
किं च स्वरेषु चतुर्षु ऋषभौ द्वौ पदावुभौ ॥ १८ ॥

गांधाराविति युक्तं स्यात्तत्कथं ऋषभास्त्रयः ।
गांधारास्त्रय इत्युक्तं इति चेदत्र वदाम्यहम् ॥ १९ ॥
विरुद्धयेदृषभत्वं च गान्धारत्वमुभे इमे ।
किं तु सापेक्षकधर्मों स्यातामेकत्र तेन तौ ॥ २० ॥
यथा चत्वार एकस्य तनुजाः सर्व एव हि ।
ज्येष्ठा अपि कनिष्ठाः स्युस्तत्र चाद्यस्तु नानुजः ॥ २१ ॥
न चतुर्थः पूर्वजः स्याद्द्विरूपावितरावुभौ ।
तृतीयं वा चतुर्थं वाप्यपेक्ष्य स्याद्द्वितीयकः ॥ २२ ॥
पुत्रो ज्येष्ठः स एव स्यात्कनिष्ठोऽपेक्ष्य चादिमम् ।
तृतीयो ज्येष्ठतायुक्तश्चतुर्थापेक्षया भवेत् ॥ २३ ॥
स एवावरजोऽपेक्ष्य प्रथमं च द्वितीयकम् ।
प्रथमाद्यास्त्रयस्तस्माद्यथा ज्येष्ठा भवन्त्यमी ॥ २४ ॥
द्वितीयाद्यास्त्रयः पुत्राः कनीयांसो यथाभवन् ।
एवं त्रयोऽत्र ऋषभा ज्येष्ठकल्पा भवन्त्यमी ॥ २५ ॥
कनिष्ठकल्पा गान्धारास्त्रयोप्यत्र भवन्त्यमी ।
चतुर्ष्वेषु स्वरेष्वेतौ द्वितीयकतृतीयकौ ॥ २६ ॥
ऋषभावपि गान्धारौ स्यातां तस्मात्समंजसम् ।
तदूर्ध्वे पर्वणि पर्वपंचमे शुद्धमध्यमः ॥ २७ ॥
मा संज्ञिका मया प्रोक्ता तदूर्ध्वे पर्वणि स्थितः ।
षष्ठे वराळिरागस्य कुर्वाणः प्रतिभासनम् ॥ २८ ॥
द्वितीयो मध्यमः प्रोक्तो मिसंज्ञः स मया कृतः ।
सप्तमे पर्वणि वसन् पंचमः स्यात्पसंज्ञिकः ॥ २९ ॥
पंचमस्य पुरस्तात् स्युश्चत्वारः क्रमशः स्वराः ।
धैवताश्च निषादश्च निषादस्तत्र नादिमः ॥ ३० ॥
न चतुर्थो धैवतः स्यात् द्विरूपावितरावुभौ ।
धैवतौ च निषादौ च कथ्येते शास्त्रकोविदैः ॥ ३१ ॥

तृतीयं वा चतुर्थं वा व्यपेक्ष्य स्यात् द्वितीयकः ।
धैवताख्यः स एव स्यान्निषादोऽपेक्ष्य चादिमम् ॥ ३२ ॥
तृतीयो धैवताख्यानश्चतुर्थापेक्षया भवेत् ।
स एवाद्यं द्वितीयं वा व्यपेक्ष्य स्यान्निषादकः ॥ ३३ ॥
एवं च सति निष्पन्नं द्वितीयकतृतीययोः ।
धैवतत्वं निषादत्वमुभयोरुभयोः पृथक् ॥ ३४ ॥
तस्मादाद्यद्वितीयौ च तृतीयश्चापि धैवताः ।
गौळधैवत आद्यः स्यात्परः श्रीरागधैवतः ॥ ३५ ॥
तृतीयस्तत्र नाटस्य धैवतो लक्ष्यविन्मते ।
शुद्धधैवत आद्योऽन्यः पंचश्रुतिकधैवतः ॥ ३६ ॥
तृतीयो लक्षणज्ञैः षट्श्रुतिको धैवतः स्मृतः ।
अस्मन्मते त्रयस्ते स्युः क्रमात् धधिधुसंज्ञिकाः ॥ ३७ ॥
द्वितीयश्च तृतीयश्च चतुर्थश्च स्वरास्त्रयः ।
सामान्यतो निषादाः स्युस्तेष्वाद्यो लक्ष्यवेदिनाम् ॥ ३८ ॥
मते मुखारिरागस्य निषादोऽथ द्वितीयकः ।
प्रोक्तो निषादो भैरव्या गौळरागनिषादकः ॥ ३९ ॥
तृतीयो लक्षणज्ञानां मते तेषु प्रकीर्तितः ।
आद्यः शुद्धनिषादोऽन्यः कैशिकाख्यनिषादकः ॥ ४० ॥
स्यात्काकलीनिषादोऽन्यस्तृतीयः परिकीर्तितः ।
एते त्रयो मया तूक्ताः क्रमात् ननिनुसंज्ञिकाः ॥ ४१ ॥
एवं च पंचमाग्रेऽथ निवसत्सु चतुर्ष्वपि ।
स्वरेषु प्रथमादित्रितयं धैवतनामकम् ॥ ४२ ॥
निषादाख्यं द्वितीयादित्रयमित्येव निर्णयः ।
चतुर्ष्वेतेषु जातस्य धधिध्वाख्यानशालिनः ॥ ४३ ॥
निषादत्रितयस्यापि ननिन्वाख्यानशालिनः ।
त्तरां भिधा प्रोक्ता मेलप्रस्तारसिद्धये ॥ ४४ ॥

शंका चैव समाधानमुभयं पूर्ववद्भवेत् ।
मेलोनाम स कोऽयमिति प्रश्नस्योत्तरमुच्यते ॥ ४५ ॥
नियमेनैव संग्राह्यः षड्जस्तत्पुरतः क्रमात् ।
विद्यमानेषु चतुर्षु स्वरेष्वन्यतरावुभौ ॥ ४६ ॥
तत्रर्षभः पूर्वभावो गांधारस्त्वनुजो भवेत् ।
द्वयोर्मध्यमयोरेकः संग्राह्यो मध्यमो भवेत् ॥ ४७ ॥
नियमेन हि संग्राह्यः पंचमस्तत्पुरस्थिताः ।
स्वराः क्रमेण चत्वारस्तेषु चान्यतरावुभौ ॥ ४८ ॥
संग्राह्यः पूर्वजातोऽत्र धैवतः परिकीर्तितः ।
पश्चाद्भावो निषादः स्यादिति सप्तस्वराश्च ये ॥ ४९ ॥
तेषां च मेलनं मेलो गीतविद्भिः प्रकीर्तितः ।
भेदा द्विसप्ततिस्तस्य भवन्त्यस्माभिरीरिताः ॥ ५० ॥
येनोपायेन मेलास्ते द्विसप्ततिरितिस्फुटाः ।
तमुपायं प्रवक्ष्यामि लक्ष्यज्ञसुखबुद्धये ॥ ५१ ॥
रगारगीरगूचैव रिगिरिगूरुगू तथा ।
षट् भेदा इति पूर्वाङ्गे द्रष्टव्या गीतकोविदैः ॥ ५२ ॥
धनाधनीधनू चैव धिनिधिनूधुनू तथा ।
उत्तराङ्गेऽपि षड्भेदा द्रष्टव्या गीतकोविदैः ॥ ५३ ॥
पूर्वाङ्गगतषड्भेदाः षड्जाद्याः स्युः पृथक् पृथक् ।
उत्ताराङ्गस्थषड्भेदाः पंचमाद्याः पृथक् पृथक् ॥ ५४ ॥
आद्यः पूर्वाङ्गगो भेद उत्तराङ्गस्थितैः क्रमात् ।
योज्यते यदि षड्भेदैः षण्मेलाः संभवन्त्यतः ॥ ५५ ॥
पूर्वाङ्गस्य द्वितीयोऽपि भेदो तेनैव वर्त्मना ।
संयोज्यते यदि तदा षण्मेलाः संभवन्त्यतः ॥ ५६ ॥
एवं तृतीयो भेदोऽपि षण्मेलोत्पादको भवेत् ।
चतुर्थोऽपि तथैव स्यात्पंचमोऽप्येवमेव हि ॥ ५७ ॥

एवं षष्ठोऽपि विज्ञेयः षण्मेलोत्पत्तिकारणम् ।
अतः पूर्वाङ्गभेदानां षण्णामपि पृथक् पृथक् ॥ ५८ ॥
उत्तराङ्गस्थितैः षड्भिर्भेदैः संयोजने कृते ।
षट्षण्मेलप्रकारेण मेला षट्त्रिंशदागताः ॥ ५९ ॥
षट्त्रिंशन्मेलकेष्वेषु प्रतिमेलं च मध्यमः ।
मासंज्ञो यदि मध्ये स्यात्पूर्वमेलाभिधास्तथा ॥ ६० ॥
एतेष्वेव तु षट्त्रिंशन्मेलेषु प्रतिमेलकम् ।
मासंज्ञमध्यमस्थाने मिसंज्ञो यदि मध्यमः ॥ ६१ ॥
निवेश्यते तथा तेषां भवेदुत्तरमेलता ।
इत्यस्माभिः समुन्नीता जाता मेला द्विसप्ततिः ॥ ६२ ॥
ननु त्यक्त्वा मासंज्ञं तु केवलं मध्यमं पुनः ।
मिसंज्ञिकस्य तत् स्थाने मध्यमस्य निवेशनात् ॥ ६३ ॥
त एव पूर्वमेलाः किं भवत्युत्तरमेलकाः ।
इति चोक्ते सदृष्टान्तं परिहारं प्रचक्ष्महे ॥ ६४ ॥
कटाहसंभृतं क्षीरं केवलं दधिबिन्दुना ।
यथा संयोज्यमानं तु दधिभावं प्रपद्यते ॥ ६५ ॥
तथैव पूर्वमेलास्ते मध्यमेन मिसंज्ञिकाः ।
केवलेनापि संयुक्ता भजन्त्युत्तरमेलताम् ॥ ६६ ॥
द्विसप्ततेश्च मेलानां प्रस्तारं लक्षयेऽधुना ।
षट्पंक्तीर्विलिखेत् पूर्वं षण्मेलोत्पत्ति सिद्धये ॥ ६७ ॥
एकैकस्यां पंक्तिकायां सप्तसप्तगृहान् लिखेत् ।
चतुष्कमेकमेवं च सति निष्पद्यते पुनः ॥ ६८ ॥
तथैवैकादशान्यानि चतुष्काणि लिखेत् क्रमात् ।
चतुष्काणि तदेतानि जातानि द्वादशस्फुटम् ॥ ६९ ॥
द्वादशस्वपि चैतेषु चतुष्केषु स्थिता गृहाः ।
सप्त सप्त हि तेष्वाद्यद्वितीयकतृतीयकाः ॥ ७० ॥

गृहाः पूर्वाङ्गसंयुक्ताः कर्तव्या इति निर्णयः ।
पंचमा इति षष्ठाश्च सप्तमाश्च गृहास्तथा ॥ ७१ ॥
उत्तराङ्गेन संयुक्ताः कर्तव्या इति निर्णयः ।
चतुर्थाः पूर्वमेलेषु मासंज्ञेन युता गृहाः ॥ ७२ ॥
त एवोत्तरमेलेषु मिसंज्ञेन युता मताः ।
ततश्च द्वादशस्वेषु चतुष्केषूक्तवर्त्मना ॥ ७३ ॥
जाताः प्रतिचतुष्कं च षट्षण्मेलप्रकारतः ।
मेला द्विसप्ततिः श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिकल्पिताः ॥ ७४ ॥

अथास्य प्रस्तारकारः पूर्वमेलाः ।

१

स	र	ग	म	प	ध	न
	र	ग			ध	नि
	र	ग			ध	नु
	र	ग			धि	नि
	र	ग			धि	नु
	र	ग			धु	नु

२

स	र	गि	म	प	ध	न
	र	गि			ध	नि
	र	गि			ध	नु
	र	गि			धि	नि
	र	गि			धि	नु
	र	गि			धु	नु

३

स	र	गु	म	प	ध	न
	र	गु			ध	नि
	र	गु			ध	नु
	र	गु			धि	नि
	र	गु			धि	नु
	र	गु			धु	नु

४

स	रि	गि	म	प	ध	न
	रि	गि			ध	नि
	रि	गि			ध	नु
	रि	गि			धि	नि
	रि	गि			धि	नु
	रि	गि			धु	नु

५

स	रि	गु	म	प	ध	न
	रि	गु			ध	नि
	रि	गु			ध	नु
	रि	गु			धि	नि
	रि	गु			धि	नु
	रि	गु			धु	नु

६

स	रु	गु	म	प	ध	न
	रु	गु			ध	नि
	रु	गु			ध	नु
	रु	गु			ध	नि
	रु	गु			ध	नु
	रु	गु			धु	नु

अथास्य प्रस्तारकारः उत्तरमेलाः।

१

स	र	ग	मि	प	ध	न
	र	ग			ध	नि
	र	ग			ध	नु
	र	ग			धि	नि
	र	ग			धि	नु
	र	ग			धु	नु

२

स	र	गि	मि	प	ध	न
	र	गि			ध	नि
	र	गि			ध	नु
	र	गि			धि	नि
	र	गि			धि	नु
	र	गि			धु	नु

३

स	र	गु	मि	प	ध	न
	र	गु			ध	नि
	र	गु			ध	नु
	र	गु			धि	नि
	र	गु			धि	नु
	र	गु			धु	नु

४

स	रि	गि	मि	प	ध	न
	रि	गि			ध	नि
	रि	गि			ध	नु
	रि	गि			धि	नि
	रि	गि			धि	नु
	रि	गि			धु	नु

५

स	रि	गु	मि		ध	न
	रि	गु			ध	नि
	रि	गु			ध	नु
	रि	गु			धि	नि
	रि	गु			धि	नु
	रि	गु			धु	नु

६

स	रु	गु	मि	प	ध	न
	रु	गु			ध	नि
	रु	गु			ध	नु
	रु	गु			धि	नि
	रु	गु			धि	नु
	रु	गु			धु	नु

तदेवमनया रीत्या मेलानां च द्विसप्ततिः ।
स्फुटं प्रभूतयेऽस्माभिः स्वरेषु द्वादशस्वपि ॥ ७५ ॥
रगारिगीत्येत्रमाद्यः सङ्केतः परिकल्पितः ।
तत्सङ्केतप्रकारेण स्वरेषु द्वादशस्वपि ॥ ७६ ॥
सप्त सप्त समादाय प्रतिमेलमपि स्वरान् ।
विंद्यादद्विसप्ततिं मेलान्युक्तप्रस्तारवर्त्मना ॥ ७७ ॥
अथ विज्ञाय तत्वेन मेलान् द्व्यधिकसप्ततिम् ।
तेषां प्रयोगसमये रगारिगीतिमत्कृतः ॥ ७८ ॥
सङ्केतो नैव संग्राह्यः किन्तु पूर्वप्रसिद्धया ।
व्यवहारः सरिगमपधनीत्येव संज्ञया ॥ ७९ ॥
द्विसप्ततेश्चमेलानां कर्तव्य इति निर्णयः ।
ननु द्विसप्ततिर्मेला भंवता परिकल्पिताः ॥ ८० ॥

प्रसिद्धाः पुनरेतेषु मेलाः कतिचिदेव हि ।
दृश्यन्ते न तु सर्वेऽपि तेन तत्कल्पनं वृथा ॥ ८१ ॥
कल्पनागौरवन्यायादिति चेदिदमुच्यते ।
अनन्ताः खलु भेदास्ता देशस्था अपि मानवाः ॥ ८२ ॥
तेषु साङ्गीतिकैरुच्चावचसंगीतकोविदैः ।
ये कल्पयिष्यमाणाश्च कल्प्यमानाश्च कल्पिताः ॥ ८३ ॥
अस्मदादिभिरज्ञाता ये च शास्त्रैकगोचराः ।
ये च देशीयरागास्तद्रागसामान्यमेलकाः ॥ ८४ ॥
येन पन्तुवराळ्याख्यकल्याणिप्रमुखा अपि ।
नानादेशीयरागास्तद्रागसामान्यमेलकाः ॥ ८५ ॥
संग्रहीतुं समुन्नीता एते मेला द्विसप्ततिः ।
ततश्चैतेषु वैयर्थ्यशंका किं कारणं भवेत् ॥ ८६ ॥
न हि संघटते वृत्तरत्नाकरनिरूपिते ।
तत्र प्रस्तारलब्धानां वृत्तानां निकुरुम्बके ॥ ८७ ॥
अस्मदादिप्रसिद्धस्य वृत्तवैयर्थ्यशंसनम् ।
न हि संघटते तालप्रस्तारजनिते पुनः ॥ ८८ ॥
तालजाले प्रसिद्धस्य तालवैयर्थ्यशंसनम् ।
यदि कश्चिन्मदुन्नीतमेलेभ्यस्तद्द्विसप्ततेः ॥ ८९ ॥
न्यूनं वाप्यधिकं वापि प्रसिद्धैर्द्वादशस्वरैः ।
कल्पयेन्मेलने तर्हि ममायासो वृथा भवेत् ॥ ९० ॥
न हि तत्कल्पने भाललोचनोऽपि प्रगल्भते ।
तस्माद्यथैकपंचाशद्वर्णाः स्युर्मातृकाभिधाः ॥ ९१ ॥
न हीयन्ते न वर्धंते तथा मेला द्विसप्ततिः ।
एवं सामान्यतो मेलाः प्रोक्ता द्व्यधिकसप्ततिः ॥ ९२ ॥
अथैतेष्वेव ये मेला लक्ष्यवर्त्मनि विश्रुताः ।
तेष्वहं कतिचिन्मेलान् लक्ष्ये लक्षणसंगतान् ॥ ९३ ॥

प्रतिमेलमपि स्पष्टं श्रुतिर्द्वाविंशतिस्तथा ।
लक्षणं वक्ष्यते पश्चादुद्देशस्तावदादितः ॥ ९४ ॥
पूर्वोक्तमेलप्रस्तारः क्रमेण क्रियतेऽधुना ।
आदिमः सर्वमेलानां मुखारीमेल उच्यते ॥ ९५ ॥
मेलः सामवराळ्याख्यरागस्यातःपरं मतः ।
ततो भूपालमेलोऽथ हेज्जुज्जीमेल ईरितः ॥ ९६ ॥
वसंतभैरवीमेलो गौळमेलस्ततः परम् ।
भैरवीमेल आहीर्यामेलः श्रीरागमेलकः ॥ ९७ ॥
कांभोजिमेलो मेलोऽथ शंकराभरणस्य च ।
सामंतमेलो देशाक्षिमेलो नाटस्य मेलकः ॥ ९८ ॥
मेलश्शुद्धवराळ्याख्यरागस्यातःपरं मतः ।
मेलः पंतुवराळ्याश्च शुद्धरामक्रियायुतः ॥ ९९ ॥
मेलः सिंहरवाख्योऽस्मत्सृष्टरागस्य मेलकः ।
कल्याणीरागमेलश्चेत्याहत्यैकोनविंशतिः ॥ १०० ॥
अस्मदादिप्रसिद्धानां देशभेदप्रचारिणाम् ।
उच्चावचानां रागाणां मेलास्तावद्द्विसप्ततौ ॥ १०१ ॥
मेलेऽषु पूर्वमुक्तेषु शारीरानुगुणत्वतः ।
बुद्धिमद्भिः समुन्नेया इति सर्वं समंजसम् ॥ १०२ ॥
यद्वा सामंतरागोऽयं श्रीरागमेलके गतः ।
रागप्रकरणे ब्रूमो रागान्मेलविशेषजान् ॥ १०३ ॥
उद्दिष्टानां तु मेलानामधुना लक्ष्म वक्ष्महे ।
प्रतिमेलमपि स्पष्टं श्रुतिर्द्वाविंशतिस्तथा ॥ १०४ ॥
शुद्धः सप्तस्वरैर्युक्तो मुखारीमेल उच्यते ।
चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपंचमाः ॥ १०५ ॥
द्वे द्वे निषादगांधारौ त्रिस्त्री ऋषभधैवतौ ।
इत्यस्य श्रुतयः पूर्वैर्द्वाविंशतिरुदाहृताः ॥ १०६ ॥
पूर्वोक्तमेलप्रस्तारे भेदोऽयं प्रथमो मतः ।

१ इति मुखारी मेलः ।

षड्जशुद्धश्च रिगमा शुद्धौ पंचमधैवतौ ॥ १०७ ॥
निषादः काकलीनाम एतैर्युक्तः स्वरैस्तु यः ।
मेलः सामवराळ्याख्यरागस्यायमुदाहृतः ॥ १०८ ॥
षड्ज एकार्षभे तिस्रो द्वे गे च मपयोः पृथक् ।
चतस्रश्च चतस्रश्च धे तिस्रः पंच नौ स्मृताः ॥ १०९ ॥
इत्यस्य श्रुतयो ज्ञेया द्वाविंशतिरिति स्फुटम् ।
पूर्वोक्तमेलप्रस्तारे भेदोऽयं स्यात्तृतीयकः ॥ ११० ॥

२ इति सामवराळीमेलः ।

षड्जः शुद्धर्षभः साधारणगांधार एव च ।
शुद्धाश्च मपधा ज्ञेया कैशिक्याख्यो निषादकः ॥ १११ ॥
एभिः सप्तस्वरैर्युक्तः प्रोक्तो भूपालमेलकः ।
तिस्रस्तिस्रश्च तिस्रश्च तिस्रः सरिगमाश्रयाः ॥ ११२ ॥
चतस्रः पंचमे तिस्रो धैवते तिस्र एव नौ ।
इत्यस्य श्रुतयो ज्ञेया द्वाविंशतिरितिस्फुटम् ॥ ११३ ॥
पूर्वोक्तमेलप्रस्तारे जातो भेदोऽयमष्टमः ।

३ इति भूपालमेलः ।

गांधारोऽन्तरनामान्ये स्वराः शुद्धाः प्रकीर्तिताः ॥ ११४ ॥
एतावत् स्वरसंभूतो हेज्जुज्जो मेल ईरितः ।
षड्जे च तिस्र ऋषभे तिस्रो गे पंच मध्यमे ॥ ११५ ॥
एका स्यात् पे चतस्रः स्युर्धे तिस्रो द्विर्निषादके ।
इत्यस्य श्रुतयो ज्ञेया द्वाविंशतिरिति स्फुटम् ॥ ११६ ॥
अयं त्रयोदशो भेदो मेलप्रस्तारके भवत् ।

४ इति हेज्जुज्जिमेलः ।

षड्जः शुद्धर्षभश्चैव गांधारोऽन्तरसंज्ञिकः ॥ ११७ ॥

शुद्धाश्च मपधाः कैशिक्यभिधानो निषादकः ।
वसंतभैरवीमेलः स्वरैरेतैः समुत्थितः ॥ ११८ ॥
षड्जे तिस्रस्तु ऋषभे तिस्रो गे पंच मध्यमे ।
एकैव पे चतस्रः स्युस्तिस्रस्तिस्रो धन्योश्च ताः ॥ ११९ ॥
इत्यस्य श्रुतयो ज्ञेया द्वाविंशतिरिति स्फुटम् ।
अयं च मेलप्रस्तारे ज्ञेयो भेदश्चतुर्दशः ॥ १२० ॥

५ इति वसंतभैरवी मेलः ।

षड्जः शुद्धर्षभश्चैव गांधारोऽन्तरसंज्ञिकः ।
मपधाख्यास्वराः शुद्धाः काकल्याख्यनिषादकः ॥ १२१ ॥
एतावत्स्वरसंभूतो गौळमेलः प्रकीर्तितः
एका षड्जे तु ऋषभे तिस्रो गे पंच मध्यमे ।
एकैव पे चतस्रः स्युस्तिस्रो धे पंच नौ मताः ॥ १२२ ॥
इत्यस्य श्रुतयो ज्ञेया द्वाविंशतिरिति स्फुटम् ।
अयं पंचदशो भेदो मेलप्रस्तारके स्मृतः ॥ १२३ ॥

६ इति गौळमेलः ।

षड्जश्च पंच श्रुतिकर्षभः साधारणाह्वयः ।
गांधारो मध्यमः शुद्धः पंचमः शुद्धधैवतः ॥ १२४ ॥
कैशिक्याख्यनिषादश्चेत्येतावत्स्वरसंभवः ।
भैरवीनामरागः स्यादिति मेलसमाह्वयः ॥ १२५ ॥
षड्जस्तिस्र ऋषभः पंच एका गे तिस्रो मध्यमे ।
चतस्रः पे धे च तिस्रो निषादे तिस्र एव च ॥ १२६ ॥
इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदीरिताः ।
त्रिंशतिर्भेदसंभूतो मेलप्रस्तारके स्मृतः ॥ १२७ ॥

७ इति भैरवीमेलः ।

षड्जश्च पंचश्रुतिको ऋषभश्च तथापरः ।
साधारणाख्यगांधारः शुद्धाश्च मपधास्तथा ॥ १२८ ॥

काकल्याख्यनिषादश्चेत्याहरीमेलके स्वराः ।
एका षड्जेऽथ ऋषभे पंच गे त्वेकिका मता ॥ १२९ ॥
तिस्रश्चतस्रो मपयोर्धे तिस्रः पंच नौ स्मृताः ।
इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदाहृताः ॥ १३० ॥
भेदोऽयमेकाविंशोस्मिन्मेलप्रस्तारके स्मृतः ।

८ इति आहरीमेलः ।

षड्जश्च पंचश्रुतिक ऋषभाख्यस्वरः परः ॥ १३१ ॥
साधारणाख्यगांधारः शुद्धौ पंचममध्यमौ ।
पंचश्रुतिधैवतश्च कैशिक्याख्यनिषादकः ॥ १३२ ॥
एतैः सप्तस्वरैर्जातो श्रीरागस्य तु मेलकः ।
तिस्रः षड्जेऽथ ऋषभे पंच गे त्वेकिकैव मे ॥ १३३ ॥
तिस्रः पे तु चतस्रः स्युर्धे पंचैकैव नौ स्मृताः ।
इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदाहृताः ॥ १३४ ॥
अयं द्वाविंशतिको भेदः मेलप्रस्तारके भवेत् । ऋतो भेदा

९ इति श्रीरागमेलः ।

षड्जोऽथ पंचश्रुतिको ऋषभोऽन्तरसंज्ञिकः ॥ १३५ ॥
गांधारश्च मपौ शुद्धौ पंचश्रुतिकधैवतः ।
कैशिक्याख्यानिषादश्च कांभोजीमेलके स्वराः ॥ १३६ ॥
षड्जे तिस्रस्तु ऋषभे पंच तिस्रस्तु गे स्मृताः ।
एकैव मे चतस्रः पे धे पंचैका निषादके ॥ १३७ ॥
इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदीरिताः ।
अष्टविंशस्त्वयं भेदो मेलप्रस्तारके स्मृतः ॥ १३८ ॥

१० इति कांभोजीमेलः ।

षड्जश्च पंचश्रुतिक ऋषभश्चांतराभिधः ।
गांधारस्तु मपौ शुद्धौ पंचश्रुतिकधैवतः ॥ १३९ ॥
काकल्याख्यनिषादश्चेत्येतावत्स्वरसंभवः ।
शंकराभरणाख्यानरागराजस्यमेलकः ॥ १४० ॥

षड्ज एकार्षभे पंच तिस्रो गे त्वेकिकैव मे ।
चतस्रः पे पंच धे च निषादे तिस्र एवच ॥ १४१ ॥
इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदीरिताः ।
एकोनत्रिंशद्भेदोऽयं मेलप्रस्तारके स्मृतः ॥ १४२ ॥

११ इति शंकराभरणमेलः ।

षड्जः पंचश्रुतिश्चाथ ऋषभोऽन्तरनामकः ।
गांधारश्च मपौ शुद्धौ षट्छ्रुतिर्धैवतस्तथा ॥ १४३ ॥
काकल्याख्यनिषादश्च स्वराः सामंतमेलके ।
षड्ज एकार्षभे पंच तिस्रो गे चैक मध्यमे ॥ १४४ ॥
चतस्रः पंचमे धे तु षट्छ्रुतिर्द्वौ निषादके ।
इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदीरिताः ॥ १४५ ॥
पूर्वोक्तमेलप्रस्तारे त्रिंशद्भेदोऽयमुच्यते ।

१२ इति सामंतमेलः ।

षड्जः षट्छ्रुतिको नाम ऋषभोऽन्तरसंज्ञिकः ॥ १४६ ॥
गांधारस्तु मपौ शुद्धौ पंचश्रुतिकधैवतः ।
काकल्याख्यनिषादश्चेदेतावत्स्वरसंभवः ॥ १४७ ॥
देशाक्षीनामरागः स्यादिति मेलसमाह्वयः ।
एका षड्जे च ऋषभे षट्छ्रुतिर्गे द्विरेक मे ॥ १४८ ॥
चतस्रः पे पंच धे च निषादे तिस्र एव च ।
इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदीरिताः ॥ १४९ ॥
पंचत्रिंशतिभेदोऽयं मेलप्रस्तारके स्मृतः ।

१३ इति देशाक्षीमेलः ।

षड्जः षट्छ्रुतिको नाम ऋषभोऽन्तरसंज्ञिकः ॥ १५० ॥
गांधारस्तु मपौ शुद्धौ षट्छ्रुतिर्धैवतस्वरः ।
काकल्याख्यनिषादश्चेदेतावत्स्वरसंभवः ॥ १५१ ॥

नाटाभिधानरागः स्यादिति मेलसमाह्वयः ।
एका षड्जे च ऋषभे षट्छ्रुतिर्गे द्विरेक मे ॥ १५२ ॥
चतस्रः पंचमे धे च षट्छ्रुतिर्द्वे निषादके ।
इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदीरिताः ॥ १५३ ॥
षट्त्रिंशद्भेदसंभूतो मेलप्रस्तारके स्मृतः ।

१४ इति नाटमेलः ।

वराळीमध्यमश्चाथ काकल्याख्यनिषादकः ॥ १५४ ॥
शेषाः शुद्धस्वराः शुद्धवराळीमेलसंज्ञिकः ।
एकः षड्ज ऋर्षभे तिस्रो गांधारे द्वे च सप्त मे ॥ १५५ ॥
एकैव पंचमे तिस्रो धैवते पंच नौ स्मृताः ।
इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदीरिताः ॥ १५६ ॥
एकोनचत्वारिंशोऽयं मेलः प्रस्तारके स्मृतः ।

१५ इति शुद्धवराळीमेलः ।

षड्ज शुद्धर्षभः साधारणगांधारसंज्ञिकः ॥ १५७ ॥
वराळीमध्यमश्चैव शुद्धौ पंचमधैवतौ ।
काकल्याख्यनिषादश्चेदेतावत्स्वरसंभवः ॥ १५८ ॥
मेलः पंतुवराळ्याख्यो रागश्च परिकीर्तितः ।
षड्ज एकार्षभे तिस्रस्तिस्रो गे मध्यमे तु षट् ॥ १५९ ॥
पंचमे त्वेकिका तिस्रो धैवते पंच नौ स्मृताः ।
इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदाहृताः ॥ १६० ॥
मेलप्रस्तारके पंचचत्वारिंशोऽयमुच्यते ।

१६ इति पंतुवराळीमेलः ।

षड्जः शुद्धर्षभश्चैव गांधारोऽन्तरनामकः ॥ १६१ ॥
वराळीमध्यमश्चाथ शुद्धौ पंचमधैवतौ ।
काकल्याख्यनिषादश्चेदेतत् सप्तस्वरोदितः ॥ १६२ ॥

शुद्धरामक्रियाख्यानरागमेलोऽयमुच्यते ।
षड्ज एकार्षभे तिस्रो गांधारे पंच मध्यमे ॥ १६३ ॥
चतस्रः पंचमे त्वेका धे तिस्रः पंच नौ स्मृताः ।
इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदाहृताः ॥ १६४ ॥
भेदोऽयमेकपंचाशो मेलप्रस्तारके स्मृतः ।

१७ इति शुद्धरामक्रियामेलः ।

षड्जस्वरश्च ऋषभः पंचश्रुतिसमन्वितः ॥ १६५ ॥
साधारणाख्यगांधारो वराळीमध्यमस्तथा ।
शुद्धश्च पंचमश्चैव पंचश्रुतिकधैवतः ॥ १६६ ॥
कैशिक्याख्यनिषादश्चेदेतत्सप्तस्वरोदितः ।
मेलः सिंहरवे रागे वेंकटाध्वरिकल्पिते ॥ १६७ ॥
षड्जे तिस्रोऽथ ऋषभे पंच गे त्वेकिकैव मे ।
षडेवपंचमे त्वेका धे पंचैकैव नौ स्मृताः ॥ १६८ ॥
इत्यस्य श्रुतयः प्रोक्ता मया द्वाविंशतिः स्फुटम् ।
भेदोऽयमष्टपंचाशो मेलप्रस्तार इष्यते ॥ १६९ ॥

१८ इति सिंहरवमेलः ।

षड्जस्वरश्च ऋषभः पंचश्रुतिसमन्वितः ।
गांधारोऽन्तरसंज्ञश्च वराळीमध्यमस्तथा ॥ १७० ॥
शुद्धश्च पंचमः पंचश्रुतिको धैवतस्तथा ।
काकल्याख्यनिषादश्च कल्याणीमेलके स्वराः ॥ १७१ ॥
षड्ज एकार्षभे पंच गांधारे तिस्र एव मे ।
चतस्रः पंचमेत्वेका पंच धे तिस्र एव नौ ॥ १७२ ॥
इत्यस्य श्रुतयोऽस्माभिर्द्वाविंशतिरुदीरिताः ।
पंचषष्ठितमो भेदो मेलप्रस्तारके मया ॥ १७३ ॥

१९ इति कल्याणीमेलः ।

इत्थं प्रदर्शिता मेला लक्ष्यलक्षणसंगताः ।
एकोनविंशदस्माभिः संप्रति प्रचरन्ति ये ॥ १७४ ॥

अथेदानीं विचार्यन्ते रामामात्येन लक्षिताः ।
मेलप्रकरणे मेलाः स्वरमेलकलानिधौ ॥ १७५ ॥
तथा हि विंशतिर्मेलानाह रामो विमूढधीः ।
युज्यते तत्कथं वेति तत्पृच्छामो वयं पुनः ॥ १७६ ॥
त्वदुक्तरीत्या सारंगनाटकेदारगौळयोः ।
संप्राप्तमेकमेलत्वं मेलाः स्युर्विंशतिः कथम् ॥ १७७ ॥
ननु विंशतिमेलानां मध्ये पंचदशस्वपि ।
मेलेषु पंचमेलानामंतर्भावोत्वयेरितः ॥ १७८ ॥
अन्यस्य पुनरन्यस्मिन्नान्तर्भावो भविष्यति ।
अंतराख्यानगांधारकाकल्याख्यनिषादयोः ॥ १७९ ॥
स्थाने प्रतिनिधित्वेन संगृह्येते यदा स्वरौ ।
च्युतमध्यमगांधारच्युतषड्जनिषादकौ ॥ १८० ॥
तदा विंशतिमेलानां मध्ये पंचदशस्वपि ।
मेलेषु पंचमेलानामन्तर्भावस्त्वयेरितः ॥ १८१ ॥
सालंगनाटकेदारगौलमेलद्वयेऽपि च ।
अविशेषेण भवता संग्राह्यत्वे सकर्मकौ ॥ १८२ ॥
च्युतमध्यमगांधारच्युतषड्जनिषादकौ ।
अन्यस्य पुनरन्यस्मिन्नन्तर्भावो भवेत्तदा ॥ १८३ ॥
ततो विंशतिमेलोक्तिव्याख्यातेयं दुरुत्तरा ।
मेलानां विंशतेर्यानि लक्ष्माण्युक्तानि हि त्वया ।
तानि सर्वाणि दृश्यन्ते विरुद्धान्येव केवलम् ॥ १८४ ॥
तत्रस्थाविपुलाख्यान्यायेन कातिचित् पुनः ।
लक्षणानि प्रदृश्यन्ते राम एष्वेव मोहितः ॥ १८५ ॥

न हि तान्यत्र शक्यन्ते दूषणानि त्वयेरिते ।
ग्रंथे गणयितुं दोषसहस्रग्रथने मया ॥ १८६ ॥
तथा हि भैरवो रागः शंकराभरणस्तथा ।
गौडिरागश्च कथितास्त्वया श्रीरागमेलजाः ॥ १८७॥
तत्कथं भैरवीशुद्धधैवतेनान्विता खलु ।
शंकराभरणो रागोऽन्तरगांधारवांस्तथा ॥ १८८ ॥
स काकलीनिषादश्च गौडी रागस्त्वयं पुनः ।
जातो मालवगौळाख्यरागमेळादिसंस्थितः ॥ १८९ ॥
रागाणां पुनरेतेषां जन्म श्रीरागमेलकः ।
कथं विकत्थसे राम राम राम तव भ्रमः ॥ १९० ॥
यच्चोक्तं भवता शुद्धरामक्रीरागमेलकः ।
पाडीरागार्द्रदेशाख्यरागजन्म भवेदिति ॥ १९१ ॥
तद्दोषजातये राम रामस्मरणमातनु ।
पाड्यार्द्रदेशिरागौ च प्रसिद्धौ गौळमेलजौ ॥ १९२ ॥
यदप्यदेवता राम रामबुद्धिविरामता ।
देशाक्षीमेल एवेष कैशिक्याख्यनिषादकम् ॥ १९३ ॥
प्राप्य कन्नडगौळः स्याद्गौळस्यातिमृषावहा ।
कन्नड्गौळः श्रीरागमेलैस्ततो मतो न किम् ॥ १९४ ॥
यच्च कन्नडगौळस्य मेले समुपजायते ।
घंटारव इति प्रोक्तं पातकेनामुना पुनः ॥ १९५ ॥
सत्यं विमोक्ष्यसे राम रामसेतुं गतोऽपि न ।
भैरवीमेलसंभूतो रागो घंटारवः खलु ॥ १९६ ॥
यद्यप्युक्तं त्वया नादरामक्रीरागमेलके ।
साधारणाख्यगांधारः संग्राह्य इति तत्वतः ॥ १९७ ॥
अपूर्वव्यकारत्वमावेदयति राम ते ।
नादरामक्रियामेलगांधारोऽप्यन्तराभिधः ॥ १९८ ॥

यच्चोक्तं रीतिगौळाख्यरागमेलस्य लक्षणम् ।
शुद्धाः सरिगमाः पश्च पंचश्रुतिकधैवतः ॥ १९९ ॥
कैशिक्याख्यनिषादश्चेत्यत्र रामक्रियस्तथा ।
भैरवीरागमेलोत्थो रीतिगौळः प्रकीर्त्यते ॥ २०० ॥
शुद्धर्षभश्च गांधारः पंचश्रुतिकधैवतः ।
यच्च केदारगौळाख्यरागमेलस्य लक्षणे ॥ २०१ ॥
संग्राह्यश्रुतषड्जाख्यनिषाद इति कल्पितम् ।
तत्रस्थानैव शोचामि तव रामाभिधां पुनः ॥ २०२ ॥
कैशिक्याख्यनिषादो हि मेले केदारगौळके ।
यदप्युक्तं त्वया राम हेज्जुज्जीरागमेलके ॥ २०३ ॥
काकल्याख्यनिषादस्तु संग्राह्य इति तत्पुनः ।
अतितुच्छं यतस्तस्मिन्मेले शुद्धनिषादकः ॥ २०४ ॥
गृह्यते निखिलैर्लोकैर्वादकैर्गायकैरपि ।
यच्चोक्तं भवता राम कांभोजीमेललक्षणम् ॥ २०५ ॥
गनी अन्तरकाकल्यौ रिधौ पंचश्रुती तथा ।
शेषाः शुद्धाश्च समपाः कांभोजीमेलके त्विति ॥ २०६ ॥
तत्तावत्त्वद्गीतिज्ञबहिष्कार्यत्वसाधनम् ।
कांभोजीरागमेलस्य कैशिक्याख्यनिषादकः ॥ २०७ ॥
इति नो वेत्ति किं वीणावादिनां गृहदास्यपि ।
तस्माद्वैकाररामोक्तान्मेलान्विश्वस्य वैणिकैः ।
कांतारकूपे वेष्ट्न्या उद्धृत्य भुजमुच्यते ॥ २०८ ॥

इतिश्रीवेंकटेश्वरदीक्षितस्य कृतौचतुर्दण्डि
प्रकाशिकायां चतुर्थं
मेलप्रकरणं संपूर्णम् ।

पञ्चमं रागप्रकरणम् ।

चतुर्णां पुरुषार्थानां त्यागं यस्मात्करोत्यतः ।
त्यागराजइतिख्यातं सोमास्कंदमुपास्महे ॥ १ ॥

तुर्यप्रकरणे मेलाः सप्रपंचं निरूपिताः ।
अथ मेलोद्भवारागा लक्ष्यन्ते नातिविस्तरम् ॥ २ ॥
रंजयन्ति मनांसीति रागास्ते दशलक्षणाः ।
भवन्ति ते मतंगाद्यैः प्रापितान्यानि च क्रमात् ॥ ३ ॥
लक्षणानि दशोक्तानि लक्ष्यन्ते तावदादितः ।
ग्रहांशौ मंद्रतारौ च न्यासापन्यासकौ तथा ॥ ४ ॥
अथ सन्यासविन्यासौ बहुत्वं चाल्पता तथा ।
लक्षणानि दशैतानि रागाणां मुनयो ब्रुवन् ॥ ५ ॥
दशानामपि चैतेषां क्रमाल्लक्षणमुच्यते ।
येनादौ गीयते गीतं स्वरेण स भवेद्ग्रहः ॥ ६ ॥
बहुशो गीयते येन स्वरेणांशः स कथ्यते ।
अंशस्वरस्त्वसावेत्र जीवस्वर इति स्मृतः ॥ ७ ॥
नीचैः स्वरेण यद्गानं स मंद्रस्वर उच्यते ।
उच्चैः स्वरेण यद्गानं स तारस्वर उच्यते ॥ ८ ॥
न्यासस्वरः स कथितो येन गीतं समाप्यते ।
अवांतरसमाप्तिं यो रागस्यापि तनोति सः ॥ ९ ॥
अपन्यासः स स्मृतोऽन्यस्तूस्त्वात्यंतिकसमाप्तिकृत् ।
इति भेदो भवेन्न्यासापन्यासस्वरयोर्द्वयोः ॥ १० ॥
संन्यासो नाम गीताद्यखंडभागसमाप्तिकृत् ।
गीतखंडाद्यावयवस्यान्ते तिष्ठति स स्वरः ॥ ११ ॥

विन्यास एतौ सन्यासविन्यासौ भरतादिभिः ।
अंतर्भूतावपन्यासस्वर एवेति कीर्तितौ ॥ १२ ॥
अलंघनं तथाभ्यासो बहुत्वं द्विविधं मतम् ।
स्वरस्यास्पर्शनं यत्र लंघनं तत्र कीर्तितम् ॥ १३ ॥
साकल्येन स्वरस्पर्शस्त्वलंघनमिति स्मृतम् ।
यदेकस्य स्वरस्यैव नैरंतर्येण वाथवा ॥ १४ ॥
व्यवधानेन भूयोऽपि भूयोप्युच्चारणं हि तत् ।
अभ्यास इति शंसन्ति बहुत्वं द्विविधं ततः ॥ १५ ॥
अल्पत्वं च द्विधा प्रोक्तं अनभ्यासाच्च लंघनात् ।
पूर्वोक्ताभ्यासराहित्यं अनभ्यासः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥
पूर्वोक्तालंघनाभावो लंघनं परिकीर्तितम् ।
लक्षणानि दशाप्येवं लक्षितानि मया स्फुटम् ॥ १७ ॥
अथैतल्लक्षणान् रागान् उद्दिशामि क्रमादहम् ।
रागास्तावद्दशविधा भरताद्यैरुदीरिताः ॥ १८ ॥
ग्रामरागाश्चोपरागा रागा भाषाविभाषिकाः ।
तथैवांतरभाषाख्या रागांगाख्यास्ततःपरम् ॥ १९ ॥
भाषांगानि क्रियागांनि उपांगनीति च क्रमात् ।
दशस्वेतेषु रागेषु ग्रामरागादयः पुनः ॥ २० ॥
रागास्त्वंतरभाषान्ता मार्गरागा भवन्ति षट् ।
ततो गंधर्वलोकेन प्रयोज्यास्ते व्यवस्थिताः ॥ २१ ॥
तस्माद्रागांगभाषांगक्रियांगोपांगसंज्ञिकाः ।
रागाश्चत्वार एवैते देशिरागाः प्रकीर्तिताः ॥ २२ ॥
तत्र रत्नाकरग्रंथे शार्ङ्गदेवेन धीमता ।
चतुःषष्ट्यधिकं रागशतद्वयमुदीरितम् ॥ २३ ॥
लक्ष्यन्ते ते न कुत्रापि लक्ष्यवर्त्मनि संप्रति ।
ततः प्रसिद्धिवैधुर्यात् त्यक्त्वा रागांस्तु तान् पुनः ॥ २४ ॥

सर्वत्र लक्ष्यमार्गेऽत्र संप्रति प्रचरन्ति ये ।
तानस्मत्परमाचार्यतानपार्यसमुद्धृतान् ॥ २५ ॥
रागान्निरूपयिष्यामि लक्ष्यलक्षणसंमतान् ।
ग्रहांशन्याससमंद्रादिव्यवस्था तेषु यद्यपि ॥ २६ ॥
देशित्वात्सर्वरागेषु नैकान्तेन प्रवर्तते ।
तथापि लक्ष्यमाश्रित्य गानलक्ष्मानुसृत्य च ॥ २७ ॥
रागाणां लक्षणं ब्रूमो संप्रति प्रचरन्ति ये ।
निरूप्यमाणरागाणां षड्जादिक्रमतो ब्रुवे ॥ २८ ॥
लिख्यन्ते पंचभिः पद्यै रागा एव ग्रहस्वराः ।
नाटः सौराष्ट्रः सारंगनाटः शुद्धवसन्तकः ॥ २९ ॥
गुंडक्रिया मेचबौळिर्नादरामक्रियस्तथा ।
वराळी ललिता पाडिरागः सालगभैरवी ॥ ३० ॥
श्रीरागारभिधन्यासिशंकराभरणाभिधाः ।
रागा हिंदोलभूपाळहिंदोल्यथवसंतकाः ॥ ३१ ॥
आहर्याभेरीसामंतावसंताद्या च भैरवी ।
हेज्जुज्जिमालवश्रीश्च शुद्धरामक्रिया तथा ॥ ३२ ॥
कांभोजी च मुखारी च देवगांधारिका तथा ।
नागध्वनी सामरागस्तथा सामवराळिका ॥ ३३ ॥
एकत्रिंशदिमे रागाः षड्जन्यासग्रहांशकाः ।
गुर्जरी भिन्नषड्जश्च रेवगुप्तिस्त्रयोप्यमी ॥ ३४ ॥
रिन्यासांशग्रहाः प्रोक्ता मतंगभरतादिभिः ।
नारायणाख्यदेशाक्षी देशाक्षी राग एवच ॥ ३५ ॥
नारायण्यथ कर्णाटो-बंगालश्चेति विश्रुताः ।
चत्वारस्तु इमे रागा गन्यासांशग्रहास्मृताः ॥ ३६ ॥
जयंतसेनो बहुली मध्यमादी इमे त्रयः ।
मग्रहा मध्यमन्यासा मांशकाः परिकीर्तिताः ॥ ३७ ॥

आंधाळीचैव सावेरी पंन्यासांशग्रहावुभे ।
रागो मल्लहरी घंटारवो वेलावली तथा ॥ ३८ ॥
भैरवी चेति चत्वारो धन्यासांशग्रहाः स्मृताः ।
गौळकेदारगौळौ द्वौ छायागौळाभिधस्तथा ॥ ३९ ॥
रीतिगौळः पूर्वगौळो गौळो नारायणाभिधः ।
रागः कन्नडगौळश्च सप्तगौळा इमे पुनः ॥ ४० ॥
निषादग्रहनिन्यासनिषादांशाः प्रकीर्तिताः ।
चतुःपंचाशदुद्दिष्टा इति रागग्रहादिभिः ॥ ४१ ॥
अथैतेषां क्रमाल्लक्ष्म लक्ष्यलक्षणसंगतम् ।
नाटो भाषांगरागोऽत्र वादी षड्जः स्वरो मतः ॥ ४२ ॥
संवादी पंचमो ज्ञेयो गनी प्रोक्तौ विवादिनौ ।
अनुवादि रिधद्वंद्वं चायं सायं प्रगीयते ॥ ४३ ॥
अवरोहे निधगरिवर्जमेनं प्रचक्षते ।
संपूर्णरागः चैवैष संमतो गानवेदिनाम् ॥ ४४ ॥
सौराष्ट्ररागो मेलस्य गौळस्याभ्युदयः पुरा ।
संपूर्णश्चैष वादी च षड्जः संवादिनौ मपौ ॥ ४५ ॥
निषादोऽनुवादी देयौ रिधौ द्वौ च विवादिनौ ।
सर्ववेलासु गातव्यं ख्यातं संगीतवेदिभिः ॥ ४६ ॥
सालंगनाटः संपूर्णः संभूतो गौळमेलतः ।
अस्यापि च भवेद्वादी षड्जः संवादिनौ मपौ ॥ ४७ ॥
विवादिनौ गनी चानुवादिनौ धैवतर्षभौ ।
सायंगेयः प्रगातव्यः संगीतांबुधिपारगैः ॥ ४८ ॥
रागः शुद्धवसंताख्यो रागांगो गीयते प्रगे ।
शंकराभरणाख्यातरागमेलः समुद्भवः ॥ ४९ ॥
आह वैंकाररामस्त्वारोहे पंचमवर्जनात् ।
षाडवत्वं न तद्युक्तं यस्मादस्यावरोहणात् ॥ ५० ॥

आरोहेऽपि प्रयोगोऽस्ति तस्मात्संपूर्णरागता ।
दिनस्य चरमे यामे गीतः सोऽयं शुभावहः ॥ ५१ ॥
गुंडक्रिया गौळमेलजाता संपूर्णता मता ।
नादरामक्रियारागः संपूर्णस्वरसंगतः ॥ ५२ ॥
गेयः सायाह्नसमये गौळमेलसमुद्भवः ।
वराळिरागः संपूर्णो वादी षड्जोऽथ कथ्यते ॥ ५३ ॥
संवादिनौ मपौ ज्ञेयौ गनीचैव विवादिनौ ।
ऋषभोह्यनुवादी स्यात्सर्वदा एष गीयते ॥ ५४ ॥
प्रगे प्रगेया ललिता पवर्जा गौळमेलजा ।
पाडीरागो गौळमेलप्रभूतः षाडवो मतः ॥ ५५ ॥
गलोपश्चरमे यामे दिनस्य परिगीयते ।
श्रीरागमेलसंभूतो रागः सालगभैरवी ॥ ५६ ॥
संपूर्णस्वरसंयुक्ता यामे गेया तुरीयके ।
श्रीरागः परिपूर्णोऽपि गधयोः स्थानवर्जितः ॥ ५७ ॥
गेयः सायह्नसमये सर्वसंपत्प्रदायकः ।
आरभीनामको रागः संपूर्णस्वरसंगतः ॥ ५८ ॥
मेलस्त्वस्य स एवस्याच्छंकराभरणः स्वयम् ।
धन्यासिरागो रागांगो जातः श्रीरागमेलतः ॥ ५९ ॥
रिधलोपादौडुवोऽयं प्रातर्गीतः शुभप्रदः ।
शंकराभरणो रागः पूर्णः सायं प्रगीयते ॥ ६० ॥
हिंदोलसंज्ञको रागो भैरवीमेलसंभवः ।
औडुवो रिधलोपेन सर्वकालेषु गीयते ॥ ६१ ॥
भूपालः प्रातरुद्गेय औडुवो मनिवर्जनात् ।
एष रागांगरागेषु गणितः शार्ङ्गसूरिणा ॥ ६२ ॥
आहरीमेलजः पूर्णो हिंदोलाद्यवसन्तकः ।
संपूर्णस्त्वाहरीरागः षड्जपंचमकौ क्रमात् ॥ ६३ ॥

वादिसंवादिनौ तत्र गनी चैव विवादिनौ ।
अनुवादिस्वरौ ज्ञेयौ रिधौ सायं प्रगीयते ॥ ६४ ॥
आभेरिरागः पूर्णोऽयमाहरीमेलसंभवः ।
सामंतरागः पूर्णोऽत्र वादिसंवादिनौ सपौ ॥ ६५ ॥
विवादिनौ निगावत्र स्वराः स्युरनुवादिनः ।
शंकराभरणच्छायः सायमेष प्रगीयते ॥ ६६ ॥
वसंतभैरवीरागः संपूर्णोप्यल्पपंचमः ।
प्रातर्गातव्य इत्येवं ख्यातो वातात्मजन्मना ॥ ६७ ॥
हेज्जुज्जी रागः संपूर्णो यामेह्ले गीयतेऽन्तिमे ।
षाडवो मालवश्रीः स्यात् रागांगमृषभोज्झितः ॥ ६८ ॥
मेलः श्रीरागमेलस्य सर्वकालेषु गीयते ।
संपूर्णः शुद्धरामक्री वादी षड्जोऽत्र कथ्यते ॥ ६९ ॥
संवादी पंचमः प्रोक्तो गनी चैव विवादिनौ ।
अनुवादिरिधद्वंद्वं गेयं सायं प्रगीयते ॥ ७० ॥
क्रियांगरागोऽयमिति भरताद्यैरुदीरितः ।
कांभोजिरागः संपूर्णोऽप्यारोहे मनिवर्जितः ॥ ७१ ॥
सायं संगीयते सोऽयं संगीतागमपारगैः ।
मुखारिरागः संपूर्णो वादिसंवादिनाविह ॥ ७२ ॥
सपौ विवादिनौ त्वत्र गनी चैवानुवादिनौ ।
रिधाविति च वेत्तव्यं गातव्यः सर्वदाप्ययम् ॥ ७३ ॥
संपूर्णो देवगांधारीरागः श्रीरागमेलजः ।
गातव्यः प्रातरेवैष नागध्वनिरथोच्यते ॥ ७४ ॥
संपूर्णरागो रागांगः शंकराभरणोत्थितः ।
शंकराभरणात्मेलात्संभूतः सामरागकः ॥ ७५ ॥
संपूर्णः सततं गेयो मंद्रमध्यमभूषितः ।
रागः सामवराळ्याख्यः सामवेदसमुद्भवः ॥ ७६ ॥

संपूर्णो गीयते नित्यं इत्येकत्रिंशदीरिताः ।
रागाः सलक्षणाः सम्यक् षड्जन्यासग्रहांशकाः ॥ ७७ ॥
अथर्षभग्रहाणां त्रिरागाणां लक्ष्म चक्ष्महे ।
संपूर्णो गुर्जरीराग रागांगगौळमेलजः ॥ ७८ ॥
प्रगे प्रगेयः कथितस्त्वरोहे धवर्जितः ।
भिन्नष्षड्जाख्य रागोऽयं जातो भूपालमेलतः ॥ ७९ ॥
संपूर्णः प्रथमे यामे दिनस्य परिगीयते ।
रेवगुप्तिस्तु हेज्जुज्जिमेलोत्थो मनिवर्जनात् ॥ ८० ॥
औडुवश्चरमे यामे दिवसस्यैष गीयते ।
चत्वारोऽथ निरूप्यन्ते रागा गांधारकग्रहाः ॥ ८१ ॥
नारायणाद्यदेशाक्षिः संपूर्णो गीयते प्रगे ।
शंकराभरणाख्यानरागमेलः समुद्भवः ॥ ८२ ॥
संपूर्ण एव देशाक्षी रागः प्रातः प्रगीयते ।
मेलो नारायणीरागः शंकराभरणोदितः ॥ ८३ ॥
संपूर्णस्त्वैष गातव्यः प्रातः संगीतकोविदैः ।
रागः कर्णाटबंगालो भाषांगगौळमेलजः ॥ ८४ ॥
प्रातःकालेषु गातव्यः षाडवोऽयं निवर्जितः ।
सर्वदाप्येष गातव्यो गीतज्ञैः शुभरक्तिदः ॥ ८५ ॥
मध्यमादिस्तु रागांगरागः श्रीरागमेलजः ।
रिधलोपादौडुवोऽयं सायंकाले प्रगीयते ॥ ८६ ॥
रक्तिरेतस्य रागस्य मुरल्यां दृश्यतेऽधिकाम् ।
बहुलीगौळमेलोत्थो रागः मध्यमवर्जनात् ॥ ८७ ॥
षाडवो गीयते सोऽयं सायंकाले विचक्षणैः ।
पन्यासांशग्रहौ रागौ निरूप्येते मयाधुना ॥ ८८ ॥
निगलोपादौडुवोऽयमांधालीराग ईरितः ।
मेलः श्रीरागमेलस्य कथ्यते गीतवेदिभिः ॥ ८९ ॥

गौळमेलसमुद्भूतः सावेरीराग ईरितः ।
आरोहे गनिलोपोऽयं प्रातर्गीतो विचक्षणैः ॥ ९० ॥
निरूप्यन्तेऽधुनारागाश्चत्वारो धैवतग्रहाः ।
ख्याता मलहरी गौळमेलजाता निलोपतः ॥ ९१ ॥
षाडवत्वं गता प्रातर्गातव्या गीतकोविदैः ।
घंटारवाख्यरागस्तु भैरवीमेलसंभवः ॥ ९२ ॥
संपूर्णस्वरसंयुक्तः सर्वकालेषु गीयते ।
वेलावली तु भाषांगजातः श्रीरागमेलतः ॥ ९३ ॥
संपूर्णभावं भजते प्रभाते चैष गीयते ।
सायाह्नरागः संपूर्णः स्तूपांगभैरवीस्मृतः ॥ ९४ ॥
वादी षड्जोऽत्र संवादीपंचमः स्याद्विवादिनौ ।
स्वरौ निषादगांधारौ रिधौ चैवानुवादिनौ ॥ ९५ ॥
निरूप्यन्ते सप्तरागा निन्यासांशग्रहा मया ।
गौळस्तु षाडवो रागो रागांगधैवतोऽज्झितः ॥ ९६ ॥
वादिसंवादिनावत्र रिगौ शश्वत्प्रगीयते । (?)
केदारगौळः संपूर्णः कांभोजीमेलसंभवः ॥ ९७ ॥
गेयोऽसौ सुतरां रक्तिदायको गायकोत्तमैः ॥
उपांगरागइत्येवं ऊचिरे भरतादयः ॥ ९८ ॥
गौळमेलोद्भवच्छायागौळस्संपूर्णतांगतः ।
रीतिगौळाख्यरागस्तु भैरवीमेलसंभवः ॥ ९९ ॥
संपूर्णश्चैष गातव्यः सोऽयं संगीतकोविदैः ।
पूर्वगौळस्य मेलः स्याच्छुद्धगौळस्य यः स्मृतः ॥ १०० ॥
संपूर्णश्चैष गातव्यः सायाह्ने गीतकोविदैः ।
नारायणाद्यगौळस्तु संपूर्णः परिकीर्तितः ॥ १०१ ॥
केदारगौळमेलोत्थः सायाह्ने त्वेष गीयते ।
रागः कन्नडगौळोऽयं जातः श्रीरागमेलतः ॥ १०२ ॥

संपूर्णोऽपि कदाचित्स्यादारोहे त्यक्तमध्यमः ।
रागः सिंहरवो नाम षड्जन्यासग्रहांशकः ॥ १०३ ॥
सोऽयमस्माभिरुन्नीतः संपूर्णो गीयते सदा ।
लक्षिताः पंचपंचाशदितिरागाः स्फुटं मया ॥ १०४ ॥
गीतठायप्रबंन्धा हि तानप्पाद्यैः प्रवर्तिताः ।
देशीयरागाः कल्याणीप्रमुखाः सन्ति कोटिशः ॥ १०५ ॥
गीतठायप्रबंधेषु नैते योग्याः कदाचन ।
कल्याणीरागः संपूर्ण आरोहे मनिवर्जितः ॥ १०६ ॥
गीतप्रबंधायोग्योऽपि तुरुष्काणामतिप्रियः ।
रागः पंतुवराळ्याख्यः संपूर्णः पामरप्रियः ॥ १०७ ॥
गीतठायप्रबंधानां दूराद्दूरतरः स्मृतः ।
एवं प्रकारेणोन्नेया रागा देशसमुद्भवाः ॥
आनंत्यात्संकराच्चैव नास्माभिर्लक्षिताः पृथक् ॥ १०८ ॥

इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यसांनिचित्यसर्वतोमुखातिरात्रसांनिचित्यासवाजपेययाजिगोविंददीक्षितनागमांबिकावर द्वितीयनंदनस्य सांनिचित्यसर्वक्रतुयाजियज्ञनारायणदीक्षिताभ्यवहितानुजस्य अच्युतविजयराघवभूपालप्रेरितस्य वेंकटेश्वर दीक्षितस्य कृतौ चतुर्दंडिप्रकाशिकायां

पंचमरागप्रकरणम्

संपूर्णम् ।

समाप्तम्

चतुर्दण्डिप्रकाशिकान्तर्गतस्वरपत्रकम् ।

श्रुतिनामानि.	शुद्धस्वराः	विकृतस्वराः
१ तीव्रा		कैशिकनिषादः
२ कुमुद्वती		
३ मंदा		काकलीनिषादः
४ छंदोवती	षड्जः	
५ दयावती		
६ रंजनी		
७ रक्तिका	ऋषभः	
८ रौद्री		
९ क्रोधा	गांधारः	
१० वज्रिका		साधारणगांधारः
११ प्रसारिणी		
१२ प्रीति		अन्तरगांधारः
१३ मार्जनी	मध्यमः	
१४ क्षिती		
१५ रक्ता		
१६ संदीपिनी		वराळीमध्यमः
१७ आलापिनी	पंचमः	
१८ मदंती		
१९ रोहिणी		
२० रम्या	धैवतः	
२१ उग्रा		
२२ क्षोभिणी	निषादः	

चतुर्दण्डिप्रकाशिकान्तर्गतजनकमेलजन्यरागपत्रकम् ।

जनकमेलनामानि	जन्यरागाः
१ मुखारी	(१) मुखारी
२ सामवराळी	(१) सामवराळी.
३ भूपालः	(२) भूपालः. भिन्नषड्जः.
४ वसंतभैरवी	(१) वसंतभैरवी.
५ गौळः	(१५) गौळः, शुंडक्रिया, सालंगनाटः, नादरामक्रिया, ललिता, पाडी, गुर्जरी, बहुली, मल्हरी, सावेरी, छायागौळः, पूर्वगौळः, कर्णाटकबंगालः, सौराष्ट्रः.
६ आहरी	(२) आभेरी, हिंदोलवसंतः.
७ भैरवी	(५) भैरवी, हिंदोलः, आहीरी, घंटारवः, रीतिगौळः.
८ श्रीरागः	(८) श्रीः, सालगभैरवी, धन्यासी, मालवश्रीः, देवगांधारः, आधांली, वेलावली, कंनडगौळः.
९ हेजुज्जी	(२) हेजुज्जी, रेवगुप्तिः.
१० कांभोजी	(३) कांभोजी, केदारगौळः, नारायणगौळः.
११ शंकराभरणः	(७) शंकराभरणः, आरभी, नागध्वनिः, सामः,शुद्धवसंतः,नारायणदेशाक्षी, नारायणी.
१२ सामंतः	(१) सामंतः.
१३ देशाक्षी	(१) देशाक्षी.
१४ नाटः	(१) नाटः.
१५ शुद्धवराळी	(१) वराळी.
१६ पंतुवराळी	(१) पंतुवराळी.
१७ शुद्धरामक्रिया	(१) शुद्धरामक्रिया.
१८ सिंहरवः	(१) सिंहरवः.
१९ कल्याणी	(१) कल्याणः.